

Om Claus Harms og hans indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv

Af Asger Nyholm.

Som der i det danske kongerige i løbet af 19. århundrede opstod kirkeretninger, der var præget af personligheder som Mynster og Martensen, Grundtvig og Vilh. Beck, således opstod der også i hertugdømmerne en særlig retning, præget af Claus Harms.

Selv om hertugdømmerne indtil 1864 stod under samme landsherre som kongeriget, så blev den kirkeretning, der voksede sig stærk i helstatens sydlige områder, i mangt og meget forskellig fra dansk kirkeliv. Den var overvejende tysksproget, og den hentede sine teologiske impulser fra et andet milieu end dansk kirkeliv. Den kom til at stå de danske kirkeretninger mere fjernt, end disse stod hinanden indbyrdes. Det modsætningsforhold, der således naturligt kunne opstå mellem hertugdømmernes kirke og kongerigets kirke, udviklede sig under den nationale kamp til en bitter strid.

Claus Harms er den, der har haft størst indflydelse på hertugdømmernes kirkeliv i begyndelsen af 19. århundrede, og hans navn er blevet knyttet til den slesvig-holstenske rejsning i 1848. Det skal i det følgende søges belyst, hvorledes han har medvirket til at give hertugdømmernes kirkeliv sit eget præg, og hvorledes hans forhold var til den slesvig-holstenske bevægelse.

A) HARMS OG DEN KIRKELIGE NYORIENTERING

Claus Harms er ditmarsker, f. 1778 i Fahrstedt ved Marne, men fra sit 6. år vokset op i St. Michaelsdonn, hvor faderen var møller. I sin »Lebensbeschreibung«¹ skildrer han på indtagende måde sin sunde barndom i den ejendommelige natur med det åbne landskab og de karakteristiske klitpartier. Han skildrer hjemmets gammeldags

fromhed, specielt de dage, der fra altergangen i kirken bragte stille højtid til hjemmet blandt børn og tyende. Begærligt kastede han sig over hjemmets lille samling af bøger. Med glæde mindes han sin skole, hvor Marx Sothmann, der siden kalder ham sin kæreste og mest berømte elev, »skabte alvor og glæde i skolen og altså også gavn og trivsel i skolen« med den store flok på op imod 100 børn.² Han mindes med taknemmelighed sognepræsten Fr. Oertling, der en tid til gensidig glæde læste med ham med henblik på senere studering, og som vakte hans »sans for videnskab«.³

Men faderen ville dog ikke lade drengen studere, dels af økonomiske grunde, dels fordi han frygtede, som Harms skriver, at »hvis jeg kom ind i en sådan verden, ville jeg slippe alle tøjler, ride vildt og styrte«.⁴ Med sin umættelige virkelyst tog han imidlertid ivrigt del i arbejdet på faderens mølle eller på marken, hjalp landsbyens forskellige håndværkere eller en onkel, der var købmand i Marne. Med kommunale anliggender gjorde faderen ham fortrolig. Han fik således i sin barndom et nært forhold til befolkningen, som forklarer den evne til at skabe kontakt,⁵ der senere skulde præge hans prædikener, og som rakte til alle sociale lag. Ved hans 25-års præstebubilæum 1841, da han blev hyldet på så mange måder, glædede det ham særligt, at Th. Olshausen hædrede ham med ordet »folketaler«. Han mente selv at finde sin styrke i sin evne til at tale til folket.⁶

Ved faderens død 1796 tænkte Harms på at overtage møllen, men opgav det af økonomiske grunde, tog tjeneste hos en bonde for at tjene til studeringer, og 18 år gammel blev han indmeldt i secunda i skolen i Meldorf — altså i næstøverste klasse — sammen med 12-15-årige kammerater. Han gennemgik secunda og prima 1797-99 og begyndte derefter på det teologiske studium i Kiel.

Harms havde tidligt mødt rationalismen. Oertling, lykkelig over alt det nye i den teologiske verden, var en beundrer af oplysnings-tidens berømte prædikanter som G. J. Zollikofer i Leipzig, der af Goethe prises for sin gode og rene stil, og J. G. Marezoll, der en tid var modepræst ved Petri kirke i København. Oertling selv vakte opsigt i sognet ved i en prædiken at benægte de evige helvedsstraffe, hvad der gav anledning til ekstra visitats og fik Harms' fader til spøgende at sige: »Djævelen har vi forlængst slået ihjel, og nu er vi ifærd med at gøre det af med helvede«.

Oertling havde lånt Harms rationalistiske bøger — bl. a. fik Harms her sit første indirekte kendskab til Kant. Siden spekulerede Harms sig ind i »Fornægtelse af alt positivt i religionen«, særlig ved læsning af den noget berygtede teolog K. F. Bahrtdt, som var selv Oertling for yderliggående. Harms var da nået dertil, at han om skoletiden i Meldorf skriver: Religionsundervisningen var ortodoks, men vi primaner var desværre heterodokse, »og en af de mest heterodokse var jeg«.

Harms studerede i Kiel 1799-1802. Det teologiske fakultet var aldeles overvejende rationalistisk præget. Den mest beundrede forelæser var Sam. Gottfr. Geysers, der var ved universitetet 1777 til 1808. Geysers fag var primært bibelfortolkning, men han satte sig iverigt på alle discipliner. Harms skriver, at Geysers personlig stod mellem rationalisme og ortodoksi. Nogle personlige erindringer af Geysers vidner om en — i rationalismen ikke ualmindelig — stærk og taknemmelig tro på Guds gode forsyn.⁷

J. C. R. Eckermann, professor i Kiel fra 1782 til sin død 1837, var en sprænglærd sprogmand. Han stod, skriver Harms, »så at sige på højdepunktet af rationalisme«. Det var hans mål at føre åbenbaringen tilbage til det, som efter hans mening fornuften fandt sandt og antageligt. Hans system hvilede på tidens almindelige teori om »akkomodation«: Jesus og hans apostle havde vel udadtil tilpasset sig deres samtids dogmatiske system, men havde personligt ikke billiget det eller erklæret det for sandt.

I kateketik blev teologerne undervist af præstesønnen fra Jørl, Heinrich Müller, der i 1789 var blevet leder af det moderne indstillede seminarium i Kiel. Hans udpræget rationalistiske og radikale indstilling bragte ham i miskredit i den af luthersk og pietistisk fromhed prægede kreds, der samledes om grev Fritz Reventlow, universitetets kurator fra 1800 til 1808, og hans hustru Julie, f. Schimmelman, på Emkendorf. »Denne selvkloge ånd fra Kielerseminariet kan ikke forbedres, den må udryddes«, skrev Matthias Claudius. Müller blev afskediget 1805 som forstander for seminariet og blev professor i filosofi. Den kyndige Tønder-provst C. E. Carstens skriver om ham, at der ikke har været noget universitet, hvor der var sørget bedre for undervisningen i kateketik.⁸

Den eneste ortodokse teolog ved universitetet var Jh. Fr. Kleuker, som Fritz Reventlow i 1798 havde fået ansat, for at han som en

»Zionsvægter« skulle modvirke rationalismen. Men Kleuker formåede ikke ved sine forelæsninger at fængsle studenterne, heller ikke Harms.

Harms var som student »ikke uberørt af vantroen«,⁹ men han bevægede sig bort fra rationalismen. Schiller gav ham det første stød i den retning.

Det var formodentlig Schillers afhandling »Ueber Anmuth und Würde«,¹⁰ der fik Harms til at styre i retning af den tanke, at menneskeheden skal forædles gennem æstetisk opdragelse. For Schiller er det egentlig karakteristiske ved kristendommen, at den ophæver loven, det strenge kantiske imperativ, der driver mennesket til at søge sin fuldkommenhed i en asketisk munkeagtig tilværelse, forladt af alle gratier. I kristendommen er derimod idealet »die schöne Seele«, der i frihed følger sin egen sædelige karakters tilskyndelse. Deri ser Schiller den sande karakterskønhed, humanitetens modneste frugt.

Det holdt Harms en prædiken om i sin studentertid, men fik en overhaling af Eckermann, der var en dyrker af Kant.¹¹

Mere afgørende betydning end Schiller fik dog mødet med Schleiermacher.

Fr. Schleiermacher havde som præst i Berlin i 1799 udsendt sine taler om religionen til de dannede blandt dens foragtere (»Ueber die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern«), et værk, der fik afgørende betydning for teologi og kirkeliv i hele det følgende århundrede. Schleiermacher giver religionen sin egen selvstændige plads i sjælelivet som sjælens centrale funktion, som en umiddelbar følelse for og bevidsthed om det uendelige. Medens religionen i datiden var ved at gå op i ræsonneren og moraliseringen, lod Schleiermacher, der i Berlin havde sluttet sig til romantikernes kreds, følelsen komme til sin ret. Trods sine anskuelse, der i meget afveg fra barndomshjemmets herrnhutisme, kaldte Schleiermacher sig en »herrnhuter af højere orden«. Og medens religionen i mange kredse var kommet i foragt, blev den her placeret som den højeste livsværdi og den højeste form for kulturudfoldelse.

En kammerat lånte Harms bogen. Harms læste den i ét stræk. Han følte det, som talerne havde gjort det af med rationalisterne (»sie schlügen mir die Rationalisten tot«). Han erkendte på én gang, at al rationalisme og al æstetik og al hans viden og al hans gerning

intet betød for frelsens værk. Det blev ham som ved et lyn klart, at frelsen måtte komme andetsteds fra. Han modtog »stødet til en evig bevægelse«.

Og dog, beretter han, havde han ikke grebet det nye liv. »Den, der havde givet mig livet, han havde intet brød til mig«. Det er et talende vidnesbyrd om, hvad han fandt, og hvad han ikke fandt hos Schleiermacher, at han i sit eksemplar af talerne afskrev et digt af Fr. Schlegel. Dér sammenlignes talerne med et skønt tempel med herlig musik, hvor man fortrylles, så man føler uendeligt liv og glemmer alle spørgsmål. Men templet er kun for de indviede. For den uindviede forsvinder templet, musikken tier, og han føler sig atter stående overfor den store sfinx, de ubesvarede spørgsmål. Harms følte sig som stående på et stykke frugtbar jord, som han nu selv skulle opdyrke. Schleiermachers prædikener, som snart efter udkom, skuffede ham.¹²

Da Harms under de nye indtryk ved en katekisation talte om menneskets syndige tilstand, måtte han atter modtage en overhaling. Professor Müller bebrejdede ham, at han satte støtte under kirketroens gamle møre bygning.¹³

Da Harms i oktober 1802 havde bestået sin teologiske eksamen, blev han huslærer hos præsten i Probsteierhagen, tæt udenfor Kiel. Også her kom han i et rationalistisk milieu.

Præsten, dr. Joh. Georg Schmidt, der havde været privatdocent i Kiel 1787-89, var en af oplysningstidens udadventde, samfundsinteresserede gejstlige, ivrig for skolevæsenets forbedring, for indførelse af vaccination o. s. v. Harms faldt godt til i familien og bevarede siden det bedste forhold både til datteren og til sønnerne, som han underviste. »Mit liv er som en rindende, klar bæk«, skriver han i et brev 1804.¹⁴

Megen skønlitteratur, særlig Goethe, blev læst i denne tid. Samtidig arbejdede Harms sig ud af rationalismen. Schleiermacher, som havde givet ham »stødet til den evige bevægelse«, søgte i sin teologi at finde det sted i sjælen, hvor religionen har sin plads. Om dette problem kredsede Harms. Han ville finde den »stemning i gemyttet«, som ifølge Luther skulle være en følge af troen. »På sælsom måde blev jeg på den tid oplivet af Novalis«, skriver han.¹⁵ Hos denne romantiske digter mærkede han sig den tanke, at det er, som om hjertet er det religiøse organ. Han fandt, at ordet »Herz« kunne

erstatte det udtryk, der skulle betegne det, han søgte, og som han også kaldte sjælens »åndelige øje« for det usynlige. Derom kunne der læses mere hos de gamle religiøse mystikere som Tauler, Jac. Böhme og Thomas à Kempis. »Jeg vil lære mystikken at kende af mystikerne og gennem dem selv«, skrev han.

Ad denne vej fandt Harms et fast udgangspunkt for kritik af tidens forkyndelse, som ikke gav ham, hvad han søgte. Den talte til samvittigheden eller til fornuften. Men de var for Harms ikke religionens organer.

Han vender sig derfor mod tidens moralprædikener, der taler til samvittigheden. De er ganske frugtesløse, skriver han, idet de dels består af begreber, som ikke kan fastholde opmærksomheden, og dels af eksempler, der let falder ud i det platte eller almindelige. Det har da også vist sig, at siden moralen blev ophøjet og prædikeret fra alle prædikestole, har man netop begyndt at klage over den sædelige fordærvelse.

Han vender sig tilsvarende mod tidens ræsonnerende prædikener, der taler til fornuften. De handler om de tre sandheder, som man mener at kunne nå til ved fornuftslutninger: Gud, frihed og udødelighed — »sandheder så lunkne, at man næppe kan varme hænderne, endsige hjertet derved«.

Religionen er for Harms blevet noget ganske andet: »Religiøs vil sige hjerteligt, vil sige mystisk, forsåvidt som indholdet er uendeligt og stadig frembyder nye sider, som endnu ikke er blevet betragtet . . eller til hvis betragtning ånden må fordre en evighed«.

Således omtrent formede tankerne sig for Harms i den tid, han var i Propsteierhagen. Man kan følge dem ret nøje i nogle breve, han skrev til Oertling i årene 1803-05.¹⁶ I denne korrespondance placerede Harms sig overfor sin afholdte rationalistiske barndoms-lærer blandt »mystikerne« — for at bruge det ord, hvormed den gamle tids mænd yndede at betegne rationalismens modstandere. Foreløbig hvilede hans teologiske standpunkt udpræget på Schleiermachers »Reden« (særlig 2. tale). Den store nyvinding var i Harms' øjne Schleiermachers påvisning af et religiøst organ hos mennesket, suverænt overfor forstand og moral. Harms kalder det en »Gemühts-stimmung«, udsprunget af troen, eller han bruger ordet »das Herz« — uden dermed at ville sentimentalisere religionen, som det sker hos »die Herzprediger«.¹⁷

Lunden kirke med den gamle kirkegård.

I 1806 blev Harms andenpræst i Lunden i det nordlige Ditmarsken. Her virkede han i 10 år. Han mindedes denne tid med glæde. Han gjorde sine erfaringer om præstens stilling på landet, hvor alt, timeligt og åndeligt kredser om ham. Man venter et ord fra ham, »til alt, i alt«. ¹⁸ Ved sin afskedsprædiken i Kiel 1849 sagde han: »Menighed i Kiel! Har jeg været noget for dig, det har jeg, så hidrører det for en del fra Lunden«.

I Lunden udgav Harms to prædikensamlinger, en »Winterpostille« 1808 (tilegnet Oertling), og en »Sommerpostille«, 1. del 1811 (tilegnet J. G. Schmidt) og 2. del 1815 (tilegnet den senere biskop Callisen).

Han føler sig som den, der øver sig i den kunst at tale på den rette folkelige måde (»die rechte Volksgemässheit«). Ved sin ganske særprægede stil og med sin fortrolighed med dagliglivets glæder og sorger og problemer i ditmarskernes tilværelse kommer han befolkningen tæt ind på livet.

Han føler sig tillige som den, der på egen hånd må øve sig i en videnskab, der endnu ikke gives undervisning i. Det er videnskaben

om det indre menneske (»mystik«), som »er den nødvendige forskole til religion«. Hvad »mystisk« vil sige, finder han ikke ord for. Men han vil prøve at give det indpas på det hellige sted og flittigt øve det i livet, så hvert Guds hus kan fyldes med tilhørere og med andagt.¹⁹

Dette synes at ligge ham mere på sinde end et opgør med rationalismen. I en prædiken i Vinterpostillen om menneskets forstand og kristentro kalder han forstanden for troens rådgiver. Den kan værne troen, så den ikke bedrages af falske lærere. Den kan mane troen til forsigtighed og mildhed: af natur er troen blid. Men som en blid mand, der har tålt mange krænkelser, når fornærmeren træffer et ømt sted, bliver så meget mere heftig, jo blidere han var, således også med troen. Det kan den ikke tåle, at dens helligste sandheder bliver spottet, at dens reneste hensigter bliver tilsølet og slet udlagt. Menneskekenderen, forstanden, beroliger den og siger: lad dem fare, de er blinde. Og troen siger så: Fader, tilgiv dem, for de ved ikke, hvad de gør. Men forstanden skal ikke sætte sig til dommer over troen. Troen lærer forstanden at holde sig fra det, som intet øje ser, og intet øre hører. Troen er ikke tyran, men fører opsyn med forstanden.

Postillerne kom i seks oplag. Han fjernede i de senere udgaver noget af det, som rationalister fandt så strålende, men som lod samvittighed, forstand og natur betyde for meget for troen. Han tilføjede til gengæld mere af den slags, som rationalister kaldte skampletter, og som handler om troen.²⁰

Som en præst, der føler, at man venter et ord af ham »til alt, i alt«, holdt han i 1814 en modig prædiken om et offentligt anliggende, der følte særlig pinligt i Ditmarsken dengang. Efter afslutningen af Napoleonskrigene og landsdelens besættelse af fremmede tropper fulgte der — netop ikke mindst i Ditmarsken — en tid med forargelig korruption blandt lokale embedsmænd. Det hed sig, at nogle krævede det tidobbelte af, hvad der tilkom dem — selv af fattige enker og forældreløse. Andre snød sig ved bestikkelser fra at bære deres del af landets byrder efter den hårde tid. Folkets valgte tillidsmænd turde ikke skride ind.

Harms var dristig nok til i en hvas prædiken at opfordre befolkningen til at sætte sig op imod disse nye fjender af landet, »hjemme hørende, som er værre end de fremmede, ti gange værre. De vil have

krig, de skal få den«. Han sluttede den opsigtsvækkende prædiken med at sige: »Således har jeg talt, for hundrede eller for to hundrede. For tusinde, ja for hele landet havde jeg gerne talt«. Det havde han. Han lod prædikenen trykke under titlen »Der Krieg nach dem Kriege«.

Prædikenen fik til følge, at regeringen lod en undersøgelseskommission på en rundrejse foretage en meget grundig udrensning. Harms' navn var blevet kendt vidt omkring. Mange fjender skaffede denne prædiken ham — hos en krovært kunne han dårligt nok få den mad, han bestilte. Men han vidste — og erklærede det offentligt over for ditmarskerne, da han i 1816 forlod dem, — at han »ved en krigsprædiken skaffede dem fred« . . . »alle stumme og blinde, alle svage og fortrykte takker mig i det stille, fordi jeg satte bom for vilkårligheden. Det ved jeg meget vel«.²¹

Med denne prædiken havde Harms tillige markeret et syn på politik, som han stadig fastholdt: »en religion uden politik er en religion ganske uden folkelighed (Popularität) — fordærvelig for staten som for kirken«.²²

1816 blev andenpræsteembedet (archidiakonater) ved St. Nikolai kirke i Kiel ledigt. Harms præsenterede sig til valg ved en prædiken, »das Göttliche in der Vergebung«, hvori han frakendte forstanden evne til at tale med derom, da tilgivelse er noget guddommeligt.²³

Kiel var — som Harms udtrykker det — rationalistisk »durch und durch«. En anden indstilling havde dog den kreds af yngre universitetsprofessorer, som begyndte at udgive »Kieler Blätter« i »det uforglemmelige år 1815, da Tyskland igen vandt frihed gennem de tre foregående års tunge ofre«.

I denne kreds har den senere Slesvig-Holstenisme fundet næring. Men også kirkeligt fik kredsen sin betydning. Medens oplysnings-tidens præster havde søgt at sige sig løs fra kirkens bekendelse og rene lutherske lære, fandt man i denne kreds tilbage til værdierne i de lutherske bekendelsesskrifter. Det gælder den før omtalte teolog, professor Fr. Kleuker. Det gælder Schleiermachers elev og nære ven, A. D. C. Twesten, der i 1814 begyndte at forelæse ved universitetet. Han gav sin respekt for den kirkelige bekendelse udtryk i sætningen: »Wer die Religiosität der Väter will, muss auch die Religion der Väter wollen«, d. v. s. at den, der vil bevare fædrenes fromhedsliv, må også ville bevare den tro, som var grundlaget for dette from-

hedsliv. Om historikeren F. C. Dahlmann hedder det, at han »bøjede sig villig og erkendte gerne den fylde af sædelig sandhed, som skjulte sig under den kirkelige bekendelses ganske vist ensidige form«. ²⁴ Juristen Nic. Falck hævdede, at kun de havde deres plads i kirken, som helt og fuldt anerkender den lutherske kirkes bekendelsskrifter. Han fandt studiet af dem lige så vigtigt for de teologiske studenter som studiet af skriften. ²⁵

Det var med støtte fra denne kreds — og iøvrigt stærkt anbefalet af Twestens svigerfader, Landvogt Behrens i Husum, — at Harms blev valgt til embedet. ²⁶

Harms bekendte straks kulør. En af hans forgængere i embedet havde erklæret: »vi vil ikke have præster«. Efter den oplysningsglade rationalismes skik foretrak han ordet »folkelærer« for ordet »præst«, der var ved at komme i miskredit. En ny tid, der ikke fandt næring i præsternes belærende prædikener, gav atter ordet »præst« et betydningsfuldt indhold. Digteren og filosofen J. G. Herder, biskop i Weimar 1776-1813, fører præstestandens oprindelse tilbage til patriarktiden som en umiddelbar anordning af Gud. Patriarkerne opdragelse og undervisning er et billede i det små på Guds opdragelse af hele menneskeslægten. Og siden da er præstestanden at betragte som en umiddelbar anordning af Gud, som ingen anden stand kan erstatte, til frelse og opdragelse for menneskeslægten. ²⁷

Harms vurderede præsteembedet lige så højt. »Vort embede er nu blevet noget andet, det er nu blevet alvorligt og lægebringende«, siger han med et ord fra forordet til Luthers lille katekismus. Som kongen får sin værdighed som majestæt, ikke fordi han er et hoved højere end andre, men fordi han er konge af Guds nåde, således forholder det sig også med præsten. Harms følte sig ikke som den, der bærer embedet, men som båret af embedet. Han erklærede demonstrativt i tiltrædelsesprædikenen: min stand holder fast ved navnet præst. »Ingen kirke uden præster«. ²⁸

En venlig sjæl havde rådet Harms til at prædike moral, for så ville kirken blive så fyldt, at man måtte bygge den større. Men Harms prædikede ufortrødent »den høje hellige artikel« om retfærdiggørelse af tro og ikke ved gerninger. Men han prædikede tillige med den følelsesmæssige inderlighed, som han værdsatte hos Schleiermacher og mystikerne. »Der var andet at hente hos mig end ortodoksi«, skrev han siden. ²⁹

Kirken blev ikke tom derved. »Hele Holsten går, kører, rider til kirke hos ham, endogså professorerne«, melder Matthias Claudius' svigersøn, den kendte boghandler Perthes. »Selv de mest vantro af professorerne var blevet kirkegængere«, beretter grevinde Elise v. Bernstorff, A. P. Bernstorffs barnebarn. Eckermann kunne ses blandt hans tilhørere.³⁰

Harms fortæller selv i sine erindringer adskilligt om, hvor ivrige mange var for at høre ham. »Jeg var blevet en mærkværdighed, som man nu engang måtte se og høre«. Twesten, der iøvrigt satte Harms højt og stod ham nær, var noget skuffet over at finde en vis forfængelighed hos Harms, som blev næret af den forgudelse, han var genstand for, »besonders von Frauenzimmern«.³¹

Det var luthersk forkyndelse af menneskets retfærdiggørelse ved tro uden egen fortjeneste, som Harms bragte sin menighed. Luthersk rettroenhed og den lutherske kirkes bekendelsesskrifter var blevet hans faste udgangspunkt.

Det må være sket i de 10 år, han var præst i Lunden, hvorledes og hvornår lader sig ikke sige. Men så meget er klart, at hans teologiske standpunkt har fået et tilskud af andre tanker end dem, han havde dannet sig gennem sit studium af Schleiermacher.

Man har sagt, at Schleiermacher og Harms står overfor hinanden som repræsentanter for to tidsaldre. Schleiermacher repræsenterer den litterære og kunstneriske fase indenfor romantikken omkring år 1800, Harms den begyndende restaurationstid med dens sans for den gamle tid og dens faste kirkelige orden. For Schleiermacher var rationalismen blot en ensidighed, som ortodoksien var det. For Harms var rationalismen et frafald fra fædrenes tro, fra den gamle tid og dens faste orden.³²

For Schleiermacher ligger tyngdepunktet i den sjælelige oplevelse, som mennesket modtager gennem et særligt religiøst instinkt. Han beskriver den religiøse følelse, der ledsager det religiøse menneskes handlinger som en hellig musik og skaber et paradisisk klima omkring mennesket.

Så betaget Harms var af Schleiermacher, så havde han dog ikke fundet varig næring hos ham. Wintzer³³ forklarer det således, at Harms har haft en stærkere følelse end Schleiermacher for menneskets »Entfremdung« fra Gud. Der anføres realistiske udtryk for menneskets samvittighedsnød (»selverkendelsens helvedfart«) og

dødsfrygt (»mennesket griber som en fortvivlet efter det evige liv«). Der henvises til en prædiken om det gådefulde i revolutions- og Napoleonstidens store begivenheder (»vor forstand står stille, og hjertet ængstes«).³⁴

Sådanne problemer fik Harms til at føle sig stående overfor »den store sfinx«. Schleiermacher gav ikke svaret, rationalismen i sin fortrøstningsfulde optimisme end mindre.

Hvornår Harms mente at finde svaret i bibelsk-reformatorisk kristendom, mener Wintzer ikke, man kan konstatere. Men det fremgår af Harms' senere forkyndelse, at han har fundet et befriende svar i evangeliets autoritet overfor menneskets sjælelige nød og i Luthers fyndige ord om menneskets redning af nåde og hverken ved egen fornuft eller egne gode gerninger. Dette svar søgte han forgæves i tidens gængse forkyndelse.

Derfor måtte han se det som sin opgave at prøve at føre kirken tilbage til den oprindelige lutherske tankegang, og som et middel dertil at forankre den kirkelige forkyndelse i de lutherske bekendelsesskrifter (»symboler«), specielt den augsburgske konfession.³⁵ Det var den redegørelse for luthersk tro, der i 1530 blev forelagt kejser Karl 5. på rigsdagen i Augsburg. Den var de gejstlige i hertugdømmerne forpligtet på. Hermed var Harms kommet helt på linje med den før nævnte kreds af unge Kielerprofessorer. Han kunne gøre Twestens ord til sine: »Wer die Religiosität der Väter will, muss auch die Religion der Väter wollen«. Men Harms' ortodoksi forekom dog Twesten for meget at være en slags symbolik, en form, som han mente at skulle være trofast imod. Twesten havde håbet i Harms at finde en mand, som kunne orientere ham og holde ham fast, når han undertiden blev hjem søgt af skepsis. Men han mødte i Harms en af disse skikkelser, som snarere kan gøre en usikker, så han atter stadig følte sig henvist til sig selv.^{35*}

Ved reformationsjubilæet 1817 fandt Harms anledning til at sige samtiden sin mening, dels i nogle trykte prædikener fra jubilæumsfestlighederne, dels ved sine berømte 95 »theser«.

I de såkaldte »Jubelpredigten«³⁶ findes stykker, der har adresse til »Altonaerbibelen«.

Præsten i Altona, Nic. Funk, der havde ord for at prædike i »Zollikofers Manier«, havde i 1815 — med allerhøjeste kongeligt privilegium — udsendt en udgave af Luthers bibeloversættelse, for-

synet med forklarende noter. I disse noter møder man rationalismen i udvandet skikkelse. De undskylder uklarheden i de udtryk, som Jesus og apostlene bruger. De finder banale forklaringer på underne. Hvad der for Harms var kernepunktet hos Paulus og Luther, at mennesket bliver frelst ved tro og ikke ved egne fortjenstfulde gerninger, bliver drejet derhen, at man gennem kristendom i gerninger (ordet tro forklares som »thätiges Christentum«) erhverver det indre og ydre liv, som alene behager Gud.³⁷

Heroverfor markerede Harms stærkt sit lutherske standpunkt. Med udgangspunkt i spørgsmålet: »hvor kan du dog, o menneske, finde tilfredshedens skat i dig selv og glæde ved dit eget væsen?» forkyndte han ordet: »af nåde bliver vi salige, ikke ved gerninger« som den »siegende, fliegende Wahrheit«, hvorved Luther havde vundet så mange sjæle fra paven. På denne trossætning burde kirken lægge meget mere vægt. Og han slog fast, at det var en luthersk præsts pligt at gå i Luthers fodspor m. h. t. sandhed, klarhed og den frimodighed, hvormed man siger ting, som mangel anden end ikke har mod til at tænke.

De 95 theser³⁸ er et vidnesbyrd om en sådan frimodighed hos Harms. Han udsendte dem som et supplement til Luthers berømte theser fra 1517, som han udgav påny, og som han kaldte reformationens vugge og svøb.

Harms havde mødt rationalismen lige fra sin barndom og siden på universitetet. Det har åbenbart faldet ham hårdt at arbejde sig ud af den. Han siger et sted, at for rationalisterne går vejen til at blive »sande kristne« gennem det tilsyneladende vanvids snævre port, og at han godt kunne have tænkt sig at være sindssygelæge. Som gammel skrev han: I unge, som er blevet troende, o, I har haft det lettere, er på nemmere måde blevet indført i vor helligdoms arv.³⁹ Men nu var rationalismen blevet ham utålelig.⁴⁰

Derfor gav han med vilje theserne en provokerende form. »Man må gribe den glatte ål med fast hånd, vaske det skabede får med bidende lud, give den dorske hest skarpe sporer«.

Theserne gør et noget kalejdoskopisk indtryk. Harms vil dog påstå, at der er en rød tråd i dem, ligesom der hos englænderne er det i flådens tovværk. Ledemotivet er da i og for sig også klart nok.

Hans anklage går ud på, at man vil tilpasse kristendommen til nutidens mennesker, i stedet for omvendt at kræve, at de skal til-

passe sig dens krav. Hvis det religiøse element i mennesket ikke er bundet til en guddommelig åbenbaring, er det et frygteligt element.

Hans fordring er, at man skal gøre bod, omvende sig fra fornuftreligionen og vende sig til Luther. Med den i tiden gængse tale om at »fortsætte reformationen« reformerer man Lutherdommen ind i hedenskabet og kristendommen ud af verden.

Fra disse hovedpunkter lader thesernes brogede indhold sig overse.

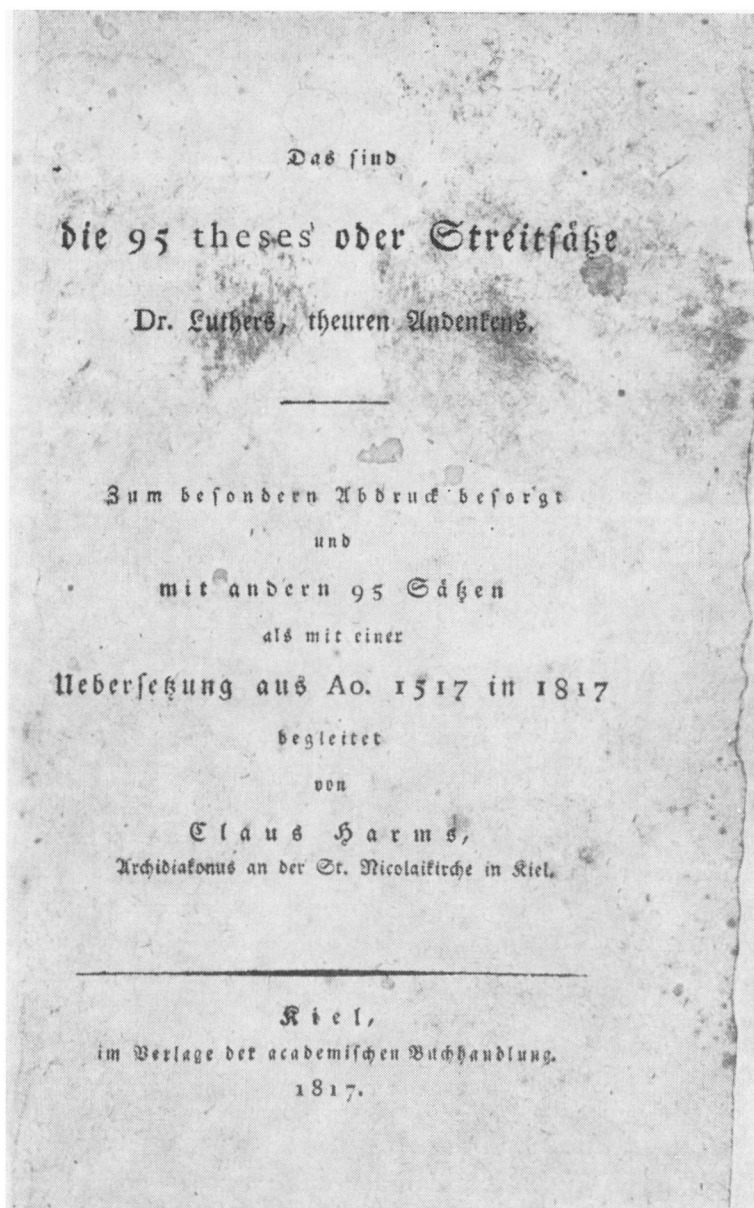
Anklagen for at tilpasse kristendommen til tiden har to sider: Han vil hverken anerkende fornuft eller samvittighed som autoriteter, som religionen skal tilpasses til.

Religionen er terra incognita for fornuften. Og alligevel har man gjort fornuften til vor tids pave. Efter den gamle tro har Gud skabt mennesket, efter den nye tro skaber mennesket Gud. Det er at forveksle månen med solen.

Theserne er gennemvævet med bidske udfald mod »fornuftreligionen«. Den skaber forvirring med bekendelsesskrifterne, med agender, salmebøger og katekismer, blandt præsterne, i forholdet mellem præst og menighed, i forholdet til andre kirker, til staten og i det borgerlige liv. Fornuftreligionen er ham for billig. Syndsforladelse kostede dog penge i det 16. århundrede, men i det 19. århundrede får man den gratis, for man betjener sig selv med den. Efter den gamle salmebog havde man to steder foran sig, himmel eller helvede. Men — hedder det med henblik på faderens humoristiske bemærkning i sin tid — »i nyere tid har man slået djævelen ihjel og gjort det af med helvede«.

Som Harms ikke vil anerkende fornuften som autoritet overfor den kristne læres indhold, vil han ikke gøre samvittigheden til autoritet overfor den kristne morals indhold. Samvittigheden kan ikke give love. Den skal kun fremholde og indskærpe Guds bud. Hvis samvittigheden hører op med at læse og begynder selv at skrive, så falder det lige så forskelligt ud som menneskers håndskrifter. Kant, der har sat samvittigheden i majestætisk højsæde, må derfor falde ind under Harms' dom.

Såvidt anklagerne. Fordringen er nu, at man skal holde sig til bibelens ord som et værn mod disse farlige afsporinger. Og — tilføjer han — der er gennem de symbolske bøger sørget for, at ingen med vold skal fordreje ordet »ligesom en vejrhane«. De symbolske bøger

Titelblad til Harms' theser 1817.

er en bestemt, almindelig antaget udlægning af den hellige skrift. Dem skal kirken altså holde sig til.

Harms er dristig nok til at drage to kongelige majestæter og de øverste gejstlige myndigheder ind i billedet.

I de preussiske lande fandtes både lutherske og reformerte kirker. Den preussiske konge, Frederik Wilhelm 3., der selv tilhørte den reformerte kirke, søgte at skabe en union mellem de to kirkeafdelinger, bl. a. med nadverfællesskab imellem dem. Schleiermacher gav disse bestræbelser sin støtte. Derimod fandt Harms i sin lutherske rettroenhed, at der var en skillevæg mellem de to kirker. Det hedder i indstiftelsesordene ved nadveren: dette er mit legeme og blod. Medens Zwingli havde forstået ordene åndeligt, havde Luther ved den berømte religionssamtale i Marburg 1529 stået stejlt på en ganske bogstavelig forståelse. Med henblik herpå skriver Harms: »Var ved samtalen i Marburg 1529 Kristi legeme i brødet og vinen, så er det det også i 1817«. Trods sin respekt for kongen og for Schleiermacher måtte han derfor på det kraftigste protestere mod unionen, for fuldbyrder man den, vil Luther rejse sig af sin grav — »og da — ve jer!«⁴¹

Også den danske konge måtte ind i billedet. Om Funks bibeludgave, der var udgivet med kongeligt privilegium, skriver Harms rent ud, at det er djævelen, der hersker i noterne, at den offentlig fremstiller bibelen som den allersletteste bog i verden, at man overalt bør lære de kristne, at de skal vogte sig for denne bibeludgave, og i Guds navn love dem — i tillid til vor konge — at den snart vil blive forkastet. Yderligere kalder Harms det en uorden ved den lutherske kirke, at den øverste ledelse og sidste afgørelse i gejstlige sager ligger hos landsherrn, altså hos en mand af ikke-gejstlig stand. Det er en fejl, der er gjort i skyndingen og uordenen, den må man gøre god igen på retmæssig vis.

Endelig må kirkens tilsynsførende holde for. Harms påstår, at folket ikke kan have tillid til kirkens øverste embedsmænd — blandt dem var biskop Adler, hvis navn dog ikke nævnes, — da det om flere af dem hed sig, at de selv ikke delte kirkens tro.

Både reformationsprædikenerne og theserne vakte opsigt — også på højeste sted. Det var særlig theserne om kongens myndighed i kirken, om kirkens øverste embedsmænd og om Altonaerbibelen, man hæftede sig ved. Efter at have forhørt sig hos overkonsistoriet,

indstillede kancelliet til kongen at give Harms en irettesættelse. Men kongen forlangte, at overkonsistoriet, hertugdømmernes øverste kirkelige retsinstant, skulle afkræve Harms en erklæring om disse — nb: efter konsistoriets mening — dadelværdige og usømmelige ytringer.

Dermed fik det lange udsigter med sagens videre gang, — tilmed da man ikke forhastede sig i overkonsistoriet. Og imidlertid udkom en vrimmel af polemiske artikler og pjecer for og imod theserne, der placerede Harms — som han selv skrev til Oertling⁴² — som den mand, som man taler om, dels med had og dels med kærlighed, i Petersborg og Philadelphia og i alle landsbyer, der ligger derimellem. Hans theser blev ganske rigtig drøftet på konferencer i Nordamerika, og fra Petersborg modtog han en kejserlig opfordring til at modtage embedet som biskop for den evangeliske kirke i Rusland.

I Kiel ville man dog ikke af med Harms. Dahlmann forfattede et bønsskrift til kongen, underskrevet af mange af byens borgere, med anmodning om en økonomisk forbedring af Harms' stilling, for at han ikke skulle modtage embedet i Petersborg.⁴³ Og da Harms afslag kaldelsen, skænkede gode venner ham som påskønnelse en bolig i byen.

Mange hårde angreb blev Harms udsat for. Nære venner kom ham smerteligt på afstand. Forholdet til Oertling kølnedes for længere tid. Schleiermacher protesterede mod Harms' angreb på unionen, og Harms svarede, at han ikke med samme tillid som før kunne råde unge studerende til at søge ham som lærer. Twisten formåede ikke at skabe kontakt mellem Schleiermacher og Harms i denne bevægede tid.

Harms forsvarede sig i et par skrifter.⁴⁴ Han skildrer tilstanden i kirken som religiøst barbari. Medens man tidligere ikke kunne se bænkerne i en kirke for mennesker, kan man nu mange steder dårligt høre præstens prædiken på grund af ekkot i den tomme kirke. Der er mennesker, der aldrig går til alters. Der er mennesker, der går til alters uden skriftemål — absolution er et fremmed ord, en fremmed ting. Af præsten venter man, at han udenfor tjenesten gør sig lige med andre, går på jagt eller spiller kort med dem, danser og drikker. Der opremses en række religionslærebøger, der giver de kristne børn vantroens mælk at drikke.

Selv redaktøren af »Provinzial-Berichte«, den rationalistiske præst i Lensahn, G. P. Petersen, måtte — trods sin utilfredshed med theserne — overfor Oertling indrømme, at tilstandene i kirken på sine steder var uværdige, hvad han kunne give skandaløse eksempler på.⁴⁵

Harms havde i sit svar til overkonsistoriet opfordret til, at man lod tilstanden i kirken undersøge. Han var rede til at dokumentere sine påstande. En sådan undersøgelse ønskede ministeriet ikke. Det kunne føre til, at man måtte søge en nærmere opklaring af Harms' omtale af afvigelse fra den foreskrevne præsteed, og kancelliet kunne »få mere at høre, end vi bryder os om«. Man indstillede til kongen at stille sagen i bero.

Harms fik aldrig mere at høre fra myndighederne om denne proces, der var »ført bag hans ryg«. Han tænkte sig, at det var, fordi man anså hans sag for retfærdig eller nærede godhed for hans person.⁴⁶ Grunden var altså simpelthen den, at man var bange for, hvad der kunne komme offentlig frem om de kirkelige tilstande.⁴⁷

Harms vandt stigende anseelse og indflydelse. Han havde vedvarende godt kirkebesøg. Han havde ikke noget særlig behageligt organ og talte med et noget syngende tonefald. Men der går fragsagn om det indtryk, som hans prædikener kunne gøre. Dahlmann beretter, at menighedens kreds altid var fuldtallig, at de stærke i religionen kan takke ham for en vækkelse og opbyggelse, som de aldrig før havde kendt, og de svage og vankelmødige for en alvorlig advarsel og vejledning.⁴⁸

En stor anerkendelse var det, at han ved Schleiermachers død 1835 fik opfordring til at blive hans efterfølger som præst ved Dreifaltigkeitskirche i Berlin. Han afslog det dog, da man stillede ham i udsigt at blive provst.

Samme år blev han da førstepræst ved Nicolai kirke og provst for Kiel provsti. En skuffelse var det for ham, at en rationalist, H. S. Th. Wolf, blev hans efterfølger som archidiakon. Han fandt, at det var en forsmædelse for Kiel. Wolf skal iøvrigt have været en begavet og meget veltalende prædikant, velanskrevet i borgerstanden, ja, han skal i almindelighed have været mere afholdt end Harms, der hovedsagelig havde sine tilhængere i embeds- og professorkredse og i de mere velhavende familier.⁴⁹

Harms var glad ved provsteembedet, hvorved han undertiden

følte sig som præst i 14 menigheder. Hans glæde over visitatserne overtraf hans forventninger, selv om han af og til måtte tage til orde mod »Rationalismuswasser«. Han fik oprettet et konvent for alle provstiets præster.⁵⁰

Hans forhold til universitetet var det bedste. Særlig nær stod ham Twesten, der imidlertid 1835 fik Schleiermachers professorat i Berlin. Men også til yngre, mindre ortodokse universitetslærere stod han i det bedste forhold: A. F. L. Pelt, H. A. Mau, J. A. Dorner, Th. A. Liebner og lederen af det homiletiske seminar, J. F. B. Köster. Dennes efterfølger fra 1839, C. P. M. Lüdemann, blev hans skriftefader.

Studenterne strømmede til hans gudstjenester. Antallet af teologiske studenter voksede betydeligt. 1821 var tallet 28, 1828 var det 151. Mange af dem studerede iøvrigt også en tid i Berlin hos Schleiermacher og Neander, samtidig med at de besøgte sammenkomsterne hos baron v. Kottwitz, en mand, hvis fromhed havde rod i brødremenigheden, og som var førende i vækkelsesbevægelsen i Berlin. Siden bragte de ortodoksien med tilbage herfra.

Stor indflydelse fik Harms gennem de mandagsaftener, hvor han samlede de teologiske studenter til forelæsninger og samtaler om præstegerningens praktiske og personlige problemer. Disse mandagsforedrag blev grundlaget for hans »Pastoraltheologie«, der udkom 1830.⁵¹

Det er et udtryk for hans anseelse ved universitetet, at han i 1834 fik tildelt både den filosofiske og den teologiske doktorgrad, med ret til at holde forelæsninger, hvad han en enkelt gang benyttede sig af, uden i særlig grad at fængsle tilhørerne.⁵²

Ved sit 25-års jubilæum som præst i Kiel 1841 blev Harms hyldet på storslået måde, med hilsen fra kongen, fra alle universitetets fakulteter, fra studenterne og fra utallige andre. Videnskabelige festskrifter blev udgivet til dagen. Der stiftedes et — endnu eksisterende — legat med hans navn.⁵³

I 1834 døde hertugdømmernes biskop (superintendent) Adler på en visitatsrejse. Der blev derefter oprettet to embeder, et for hvert af hertugdømmerne. Harms var på tale som biskop, men embedet i Slesvig fik C. F. Callisen, embedet i Holsten J. C. J. Herzbruch. Harms skrev uanfægtet til sin gode ven E. Schuderoff i Reichstädt ved Dresden: jeg er også en magt, og min virksomhed er dog større end begge biskoppers.⁵⁴

Dette er ikke overdrevet. Da Harms i 1848 søgte sin afsked, skrev den daværende konstituerede biskop i det sydlige Slesvig, Nic. Joh. E. Nielsen, at den slesvigholstenske landskirke skyldte Harms en varm tak som den, der havde givet så mange menigheder levende præster og så mange præster livet i Gud.⁵⁶

Det var ikke den brede befolkning i Kiel, som samledes om Harms' forkyndelse, og en varigt bestående menighed skabte han ikke.⁵⁶ Men for hertugdømmerne som helhed fik han den allerstørste betydning. Han udgav godt 350 trykte prædikener, som med deres djærve folkelige sprog fandt en stor læserkreds. Et par generationer af præster blev i deres studietid præget for livet ved mødet med ham. De to senere biskopper, W. H. Koopmann i Holsten (1855-1871) og Bertel Godt i Slesvig (1864-1885) var i deres studentertid blevet stærkt påvirket af Harms og den kirkelige bevægelse, der fulgte i hans spor. Længe efter hans død ser man ham ofte citeret som den autoritet, man søger tilbage til. »Unser Claus Harms« kaldes han i en mindeartikel så sent som i 1928.⁵⁷ Han blev lærefader for den tysktalende del af hertugdømmernes kirke i det 19. århundrede og satte sit præg på den.

Hvad der almindeligvis først og fremmest huskes, er hans kamp mod rationalismen, specielt de 95 theser. En afgørende kursændring i kirkelivet lader sig da også konstatere fra 1817. Harms skriver selv, at til da var hertugdømmerne, for blot at nævne dem, næsten udelukkende rationalistiske, fra dette år og i få år derefter blev hertugdømmerne næsten udelukkende ortodokse, idetmindste hvad præsterne angår.⁵⁸ Det er vel stærke ord. Men han følte sig stående i en reformatorisk tid, hvor Gud handlede i historien, og det gav ham en vis selvbevidsthed at være delagtig i en frembrydende ny tid.⁵⁹ »Det er mig, som om jeg skulle afgive det ene århundrede til det næste«,⁶⁰ sagde han i den afsluttende prædiken ved reformationsjubilæet 1817.

Kursændringen ville imidlertid være kommet også uden ham. Den var på vej i hele Tyskland. Den tyske frihedskrig havde virket religiøst vækkende. Den blev følt som et korstog, en kamp for korset mod tricoloren. Den bevægelse, som krigen skabte, var båret af religiøs tro af meget forskelligartet indhold, hos nogle af »den gamle rationalismes faste og tillidsfulde tro på Gud, dyd og udødelighed«,⁶¹

hos andre af »jævn gammeldags bibelfromhed«. Dens mål var at nyskabe det offentlige og politiske liv i troens ånd.

Dette brede sigte kan den umuligt have fået ved indflydelse fra de gamle afsondrede pietistiske kredse. Men begejstringen var døet hen, hvis den ikke havde fået varig næring gennem forbindelser til de gamle pietistiske kredse, særlig i Württemberg og Rhinlandet, og til herrnhuterne og det såkaldte kristendomsselskab, stiftet 1780 i Basel for at skabe forbindelse mellem »Liebhaber christlicher Wahrheit und Gottseligkeit«. Nye vækkelser opstod i den følgende tid. De spændte fra katolikker til protestanter, fra Württembergs folkelige vakte kredse til Pommerns godsejerklasse, fra Wupperthals praktiske håndværkerbefolkning til adelige og borgerlige pietister i Berlin.

Fremtrædende lutherske teologer, især i Erlangen, Leipzig og Rostock, stod i nær forbindelse med vækkelserne. Der opstod således en teologi, der havde en menighed bag sig. Denne teologi har som eftervirkning af romantikken en følelsesbetonet karakter. Den bæres af en radikal opfattelse af menneskets syndighed og en tilsvarende tilflugt til nåden og forsoningen. I mystikkens sprog udtrykker den sin søgen efter oplevelse af frelserens nærværelse. Den fortrøster sig til menneskets frelse ved tro uden egen fortjeneste som hovedpunktet i den lutherske trosopfattelse. Derfor læser den gerne bibelen gennem de lutherske bekendelsesskrifters briller. Den søger at vise, at bibelen er uden fejl, og hævder iøvrigt, at uden en fast overbevisning om, at Kristus er Guds søn, kan bibelen ikke rettelig forstås. Man hævder, at teologien må tage fornuften fangen under lydigheden mod Kristus, og tager overalt i disse kredse skarpt afstand fra rationalismen.

Der er således en bred baggrund for Harms' kamp mod rationalismen. Der er også en lokal baggrund. Det omtalte kristendomsselskab havde venner i pietistiske og herrnhutiske kredse i hertugdømmerne, som f. eks. Chr. A. Decker, husmand og skrædder i Angel, der angriber egnens rationalistiske præster, fordi de undlader at pleje de syge sjæle.²⁸ Emkendorfkredsen var »udgangspunktet for et korstog mod den politiske som mod den religiøse rationalisme« (Otto Brandt). Twesten og den øvrige kreds omkring »Kieler Blätter« gik hårdt mod de rationalistiske præsters respektløshed overfor kirkens bekendelsesskrifter. Der var andre end Harms, der skrev

mod Altonaerbibelen, og kongen havde allerede før thesernes fremkomst overvejet at opkøbe restoplaget af den.

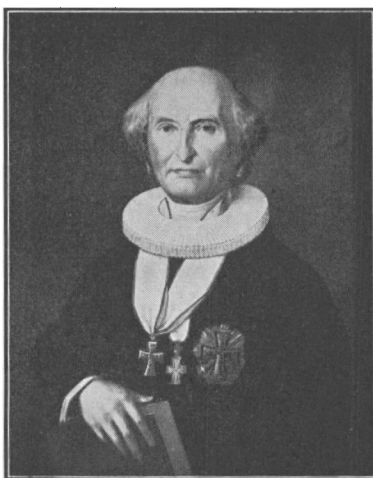
Harms har da heller ikke tilskrevet sig selv alene æren for den afgørende kursændring, der skete. Han tillægger det stor betydning, at mange studenter søgte til Berlin og kom under indflydelse af Schleiermacher, Neander og baron v. Kottwitz. Men i den almindelige bevidsthed kom han til at stå som den, der med sine theser havde sagt det forløsende ord, hvorved kirkens skib atter var bragt ind i sin rette kurs.⁶³

Det skal tilføjes, at trods de hårde ord er der noget renfærdigt over Harms' polemik mod rationalismen. Personlig viste han den gamle tids mænd tilbørlig retfærdighed og billighed. Han indskærpede sine studenter, at der blandt rationalisterne er fromme og højt samvittighedsfulde, også dybt følende mænd.⁶⁴

Det er tænkeligt, at han har Adler i tankerne. Den lærde og højt ansete biskop for begge hertugdømmer, J. G. C. Adler, der med sin gennemgribende reform af skolevæsenet repræsenterer den frugtbare side af oplysningstiden, havde i 1796 udsendt en ny »agende« (alterbog med de kirkelige ritualer). Den indeholdt mange forskellige forslag til modernisering af gudstjenesten, men voldte stor opstandelse, idet den blev betragtet som rationalistisk. Der var jævne folk, der troede, at Adler ville indføre en ny religion. Det kom nogle steder til alvorlige optøjer. I St. Michaelsdonn, Harms' barndomsby, blev der demonstreret. Adler var stemplet som rationalist.

Da Harms i Lunden 1809 havde udarbejdet sin såkaldte lille katekismus, hvor han »endnu mindre end i sine prædikener havde vist sig føjelig overfor tidens ånd«, sendte han den — forsigtigt — til gennemsyn hos Adler. Med nogle venskabeligt kritiske bemærkninger svarede Adler ham, at katekismen forekom ham i det væsentlige at være lykkedes. Han fandt i bogen varme og inderlighed, som går fra hjerte til hjerte. Særlig kunne han ikke læse sig mæt på bogens andet hovedstykke. Det handler om Guds ord, og Harms skildrer i poetiske vendinger, hvorledes det taler gennem naturen, samvittigheden og bibelen. Da Harms i 1814 udsendte en større katekismus, var den tilegnet Adler.⁶⁵

Man kunne tænke sig, at Harms' theser med de nedsættende bemærkninger om den af Adler godkendte Altonaer-bibel og mistænkeliggørelsen af kirkens tilsynsførende skabte misstemning mellem

*Generalsuperintendent
J. G. C. Adler,
1756-1834.*

Harms og Adler. Adler mente da også, at kongen burde give »dem schreiblustigen Verfasser« en tilrettevisning og en advarsel. Men Harms var dog med til at hylde Adler ved hans 50-års embeds-jubilæum den 15. januar 1833. I hans tale til Adler hedder det bl. a.: Der er endnu mange furer at pløje i kirkens og skolens mark. Endnu ligger Deres hånd på ploven. Det er en god hånd, som man har tillid til. Måtte De aldrig mangle visdom og kraft og det himmelske lys som vejleder.

Mødet mellem de to mænd skal have virket, som om man så en kirkefyrste overfor en begejstret dominikaner: Den rolige og op-højede Adler med den slanke skikkelse, med sine ordensbånd og efter den gamle tids skik med pudret og buklet paryk, overfor Harms med det furede ansigt, med skilning i håret og med funkende øjne under de buskede øjenbryn.⁶⁶

Det var et værdigt møde mellem to generationer. Men med et generationsskiftes nødvendighed måtte nyorienteringen komme. Selv om den ville være kommet uden Harms, så blev det nu engang ham, der kom til at bestemme den retning, som udviklingen tog.

B) HARMS' INDFLYDELSE PÅ HERTUGDØMMERNES KIRKELIV

Under indflydelse fra Harms fik kirken i hertugdømmerne sit eget

præg, et andet klima end i den øvrige del af monarkiet. Den fik sin egen kirkeretning, forskellig fra de kirkeretninger i kongeriget, der blev præget af Grundtvig og Vilh. Beck.

I. Harms og Grundtvig

a. *Kampen mod rationalismen.*

Mest iøjnefaldende er forskellen fra den grundtvigske retning, ejendommeligt nok, da Harms og Grundtvig oprindeligt havde samme sigte.

De begyndte i samme kampstilling overfor rationalismen. Den såkaldte fornuftreligion er enten blottet for fornuft eller for religion eller for begge dele, lyder en af de berømteste theser hos Harms. »Hvi er Herrens ord forsvundet af hans hus?« var titlen på Grundtvigs dimisprædiken 1810.

Begge bygger på stærke barndomsindtryk. Harms mindedes stilheden og højtiden, når forældrene vendte hjem efter en altergang, Grundtvig den barnlige alvor og højtidelighed, når han ved forældrenes hånd gik til Herrens hus.

Begge fandt i bibelen det faste grundlag for fædrenes tro.

Harms tilsluttede sig ganske vist ikke den gamle ortodokse lære, at bibelen ord for ord er inspireret af Gud. Vi har Guds ord i menneskers sprog, hedder det.⁶⁷ Men han protesterede mod rationalismen, fordi den kun interesserede sig for Jesu lære og ikke for hans person, for trossætninger og moralregler i bibelen og ikke for det historiske indhold. Hertil erklærede Harms, at alt det, man udgiver for Jesu lære, lige så vel findes hos Moses og profeterne, hos grækere og romere, ja, hos persere og kinesere. Men tager man alt det ud af evangeliet, som angår Jesu person, hans gerninger og hans ord om sig selv, så bliver resten kun skaller.⁶⁸

Grundtvig var i den nærmeste tid efter 1810 »bibelkristen«, og som for Harms var bibelen for ham en beretning om et stykke sandfærdig historie og ikke en fremstilling af ideer og moralregler. Han var på denne tid endnu fastere i sit »bibelstade« end Harms og var derfor noget forbeholden i sin bedømmelse af ham.

Før Harms' theser i 1817 betragtede Grundtvig Harms som »en vilter ånd, der havde både lyst og mod til at flagre på sin egen hånd, men dog også et langt dybere blik, og langt mere gudeligt sind, end

man nu er vant til at møde«. Efterretninger om Harms' virksomhed i Kiel glædede Grundtvig som beviser for, »at Gud også ved ham arbejdede kraftelig til opvækkelse, men beroligede mig ingenlunde over min bestandige frygt for, at han ei noksom lagde Herrens ord på hjerte«. I anledning af theserne, som Grundtvig havde adskilligt at indvende imod, skrev han i 1818, at Harms »er en mand, som det attende århundredes efterhinkere nok skal lade stå, men i fare står han for at halte imellem bibelens og det nittende århundredes ånd, og det er sørgeligt, så Gud bevare ham!«⁶⁹

b. *Kirkens bekendelsesgrundlag.*

Både for Grundtvig og for Harms blev problemet, hvordan man skulle sikre sig mod rationalisternes vilkårlige fortolkning af bibelen. Men her skilles også deres veje.

»Bibelen er givet os, desuden de symbolske bøger, for at vi skal holde os dertil«. ⁷⁰ Det blev Harms' standpunkt i hans præstetid i Lunden. I de symbolske bøger (bekendelsesskrifterne), først og fremmest i den augsburgske konfession, fandt han det sikre værn mod falsk bibelfortolkning.

Begeistret siger han om denne bekendelse: ⁷¹ Den er ikke gravet op af jorden som guldhornet, men faldet ned fra himlen som Dannebrog. Den stemmer med skriften, er hentet fra den. Derfor har vi den ikke fra Melancton, der skrev den, ikke fra fyrster og stæder, der skrev den under, men fra Kristus, d. v. s. fra himlen. Bliver den taget fra os, så bliver skriften taget fra os, for konfessionen rummer den rette forståelse af skriften. ⁷²

Ved at gøre den augsburgske konfession til grundstenen for kirken mente Harms at kunne skabe den fasthed, som han savnede i datidens kirke. Den var blevet for »mangekantet«, der var lige så mange slags tro, som der var lande, provstier, menigheder, hjem, ja, hoveder. ⁷³

I den augsburgske bekendelse så han en beskyttelse mod denne løshed. Han så en beskyttelse i den danske kongelovs bestemmelse om, at den suveræne konge — ellers ikke bundet af noget — var bundet til den som landets og hans egen religion. Han så en beskyttelse i, at præsterne var bundet til den — han betragtede det som edsbrud, hvis en præst afveg fra den i sin forkyndelse. Han så en

beskyttelse i, at ingen ny tro i strid med den turde udgå fra de teologiske lærestole.⁷⁴

Med al personlig respekt for Adler og Oertling og andre af den gamle skole afviser Harms derfor principielt rationalismens ret til en plads i kirken. En rationalist på prædikestolen er i hans øjne en jesuit. Harms vil nægte at tage en person til alters, der erklærer, at han forstår nadveren rationalistisk. Skolerne bør renses for rationalistiske lærebøger.⁷⁵

Udfra konfessionen satte Harms således grænsen for, hvad der kunne tåles indenfor kirken. Hvad der stred mod den, måtte vises udenfor.⁷⁶ Således var kirken i kraft af konfessionen ikke »forrådt og solgt til de lærde«.

Grundtvigs løsning var en anden. Det var i juli 1825, at det slog ham »i et velsignet øjeblik, at det mageløse vidnesbyrd, jeg så møjsommelig ledte om i hele åndens verden, det gennemlød som en himmelrøst hele tiden og kristenheden i den apostoliske trosbekendelse ved dåben«. I trosbekendelsen fandt han ved sin »mageløse opdagelse« et vidnesbyrd fra kirkens allerældste tid, ja, et ord af Jesu egen mund, og dermed »den urokkelige grundvold for troen og for lærdommen i den christelige kirke«. Takket være den var de kristne ikke udleveret til »det ny exegetiske pavedom«, og teologerne kunne ikke »bruge Guds ord til udtryk for deres selvklogskab«.

Imidlertid var der tale om mere end to forskellige vejledninger til bibelens fortolkning. Der var rent ud tale om to forskellige salighedsvilkår, og hvad den ene ikke ville have rokket en tøddel ved, så den anden gerne ændret.

Harms håbede at blive salig i sin tiltro til bibelen og den med bibelen overensstemmende augsburgske konfession, der stammer fra Kristus, d. v. s. fra himlen. Han sammenlignede denne konfession med øjeæblet, der er så sart, at det intet fremmed tåler. Grundtvig derimod kaldte konfessionen »et menneske-værk, der, trods al dets mesterlighed i det sekstende århundrede, godt kunne trænge til en omarbejdelse i det nittende«.

Omvendt hørte den apostolske trosbekendelse for Grundtvig uadskillelig med til dåben, der er vilkåret for at blive indlemmet i det kristne trossamfund. Harms derimod frarådede sine studenter at bruge trosbekendelsen ved barnedåben, for at den ikke skulle blive alt for rutinemæssig. Man skulle døbe således, at et menneske kunne

finde opbyggelse derved. Men han fandt ingen opbyggelse i trosbekendelsen. Han fandt den anden artikel i trosbekendelsen alt for historisk opremsende, og at den ikke med en stavelse taler om den forløsning, der er sket ved Kristus.⁷⁷

Standpunkterne var uforligelige. Selv om de to selvbevidste kirke-mænd kunne mødes, talte de dog hinanden forbi.

På sine Englandsrejser har Grundtvig besøgt Harms undervejs nogle gange i Kiel, »har spist smørrebrød og drukket puns og snakket afskyelig tysk«, og — skriver han til Rudelbach — »skønt samtalen, tildels for sprogets skyld, ej gik nær så dybt, som jeg kunne ønske, glædede jeg mig dog inderlig over den åbenhed og afgjorte kristelighed, jeg fandt hos ham«. ⁷⁸

Mange år senere omtaler Grundtvig i et foredrag i vinteren 1862-63 de »berømte theses eller tvistens æbler, til at slås om på tysk«, som Harms udgav i reformationsåret 1817 »som en Morten Luther den anden«. Og han fortsætter selvbevidst: »hverken troede jeg, at Luther kunne leve op i Tyskland, ikke heller kunne nogen indbilde mig, at det ville bære for Harms, hvad der brast for mig, der ganske anderledes havde tilegnet mig Luthers ånd«. ⁷⁹

Fra Harms' side synes der kun at foreligge en enkelt udtalelse om Grundtvig. Han har engang fortalt biskop Martensen om et af Grundtvigs besøg.⁸⁰ Han og Grundtvig spadserede i skoven ved Kiel, Düsternbrock, men Harms fik ikke sympati for Grundtvig. De havde disputeret, og Harms fandt Grundtvig selvrådig og påståelig. Grundtvig havde foredraget sin mageløse opdagelse, men den kunne Harms aldeles ikke gå ind på. Derimod kunne Harms sympatisere med slotspræsten i København, J. H. Paulli, og med biskop Mynster, som han i sine breve kalder sin dyrebare ven.⁸¹

Skønt forståelsen mellem de to således ikke kunne være stor, kom det dog aldrig til offentlig polemik dem imellem. Men for deres lærlinge måtte modsætningen mellem deres markerede standpunkter få følger.

Harms' håndfaste bekendelsestroskab kom til at præge hertugdømmernes kirke. Zillen nævner et stort antal betydelige præster, uddannet i Kiel på Harms' tid, der alle var ortodokse.⁸² I en prædikensamling, udgivet 1842 til veldædigt formål, med bidrag af 30 forskellige præster,⁸³ fremhæves det i forordet, at alle disse 30 præster er rettroende, og at tallet på rettroende præster i hertugdømmerne

er langt større, ja, næsten så stort, at man kan sige med et salmeord: »der er ingen skrøbelig i vor stamme«. I god overensstemmelse med denne rettroenhed var der stærk modstand mod, at kirken skulle tilsluttes den preussiske unionskirke, da hertugdømmerne i 1867 blev indlemmet i Preussen. Regeringen bøjede sig for denne modstand. Endnu i 1901 erklærer biskop Kaftan, at folk af nogensomhelst fremragende betydning i Slesvig-Holsten findes kun blandt dem, der hører til det teologiske højre, eller som dog går sammen med dem, der står til højre.⁸⁴

I god overensstemmelse med denne rettroenhed så man selvfølgelig strengt på præsternes edelige forpligtelse på bekendelsesskrifterne. Når Grundtvig senere krævede større lærefrihed for præsterne, så man deri den rene rationalisme. Det var jo kun en gentagelse af de gamle rationalistiske præsters mangel på respekt for præsteeden og krav om lærefrihed. I slesvig-holstenske angreb på danske kirkeforhold er beskyldningen for rationalisme udbredt. Harms troede på sine gamle dage, at de præster, der fra Danmark blev sendt til Mellemslesvig efter 1850, var rationalister.

Harms havde lagt kirken fast på luthersk ortodoksi fra det 16. århundrede. Selvfølgelig blev kirken i hertugdømmerne ikke uberørt af tidens liberale teologiske rørelser, men stort set stod de førende gejstlige under indflydelse fra Harms på gammel luthersk rettroenheds grund.

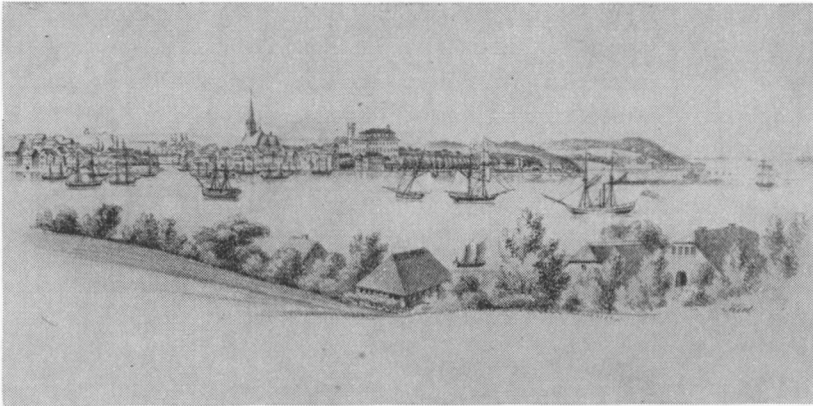
c. Kirkesyn.

Med luthersk rettroenhed forbinder Harms en udpræget tiltro til den af staten ledede kirkeinstitution.

I den første af Novalis' »Geistliche Lieder« står der om Kristus: »med ham er jeg først blevet kristen«. Den sætning skal Harms ofte have citeret. Det var hans overbevisning, at »den, der vil være menneske, må også blive kristen«, og at »den, der ingen kristendom har, han vil også miste sin menneskelighed«.⁸⁵

Denne betragtning overfører Harms på samfundet. Hvis man lod kristendommen fare, hvis kirkerne blev tomme, hvis skolerne kun gav undervisning i læsning, regning og skrivning, så ville de kristne snart ikke være borgere mere, og borgerne ikke være mennesker mere. Slægten ville synke ned i barbari og vildskab.⁸⁶

For at det ikke skal ske, bør statskirken bevares. Harms hører en

Kiel 1845 med Sct. Nicolai kirke og Düsternbrock yderst til højre. Litografi. „Briefkopj“. (Det kgl. Bibliotek).

tid til, da — endnu i 1830'erne — bybommene blev lukket i kirke-tiden. Borgerne blev ført i kirkens ledebånd fra fødsel til død. Barnet skulle døbes senest seks uger efter fødselen. Skolen skulle lægge den fornødne kristelige grund for, at barnet kunne blive konfirmeret. Konfirmationsattesten gjaldt som udskrivningsbevis fra skolen. Konfirmationen var betingelse for at kunne stå fadder, for adgang til nadveren og til kirkelig vielse. Statskirken var en magt i folket.

Harms ønskede, den skulle vedblive at være det. En adskillelse af stat og kirke ville være en ulykke. Det ville være at berøve staten dens hædersdragt, troen på kongedømmet af Guds nåde. Det ville være at bygge kirken på løst sand, udsat for tidens vinde, d. v. s. tidsånden, og for tidens politiske bølger, hvorimod konge og folk ved den bestående kongelov var bundet til den augsburgske konfession.⁸⁷

Som Harms ønskede også den slesvig-holstenske gejstlighed, at kirkens magt over folket skulle bevares. Den betragtede det som en meget betænkelig sag, da den gamle ordning blev ophævet i 1874. Da indførte den preussiske regering religionsfrihed og tvungen borgerlig vielse. Kirkens folk følte det som en svækkelse af respekten for kirkens hellige handlinger.

Medens Harms således havde fast rod i enevældens statskirke, arbejdede Grundtvig sig ud af troen på enevælde og statskirke. Hans tanker bevæger sig i særprægede baner.

Modsat Harms blev det med tiden Grundtvigs valgsprog: »Først menneske, så kristen«. ⁸⁸ Han ville dermed afvise den påstand, at man ikke kan være menneske uden at være kristen. Deri så han en krænkelse af Guds skaberværk. Mennesket er ikke skabt som et dyr, men som menneske.

Det menneskelige liv er altså ikke noget »lavt og syndigt, vi i grunden slet ikke kunne være bekendt«. Det er skabt af Gud og derfor det naturlige. Men overfor det naturlige skal man ikke bruge tvang. Det er derfor forkert at ville indsmugle eller indtvinge troen i det naturlige menneskeliv. Det vil kun skabe unatur, og det unaturlige »har fanden skabt«.

Derfor polemiserer Grundtvig — modsat Harms — mod en statskirke, der vil påtvinge sine medlemmer barnedåb, konfirmation, vielse og den gængse religionsundervisning. Han erklærer »en fri folkekirke, der slet ikke befatter sig med borgerlige forskrifter for medlemmernes tro og lærdom«, for den eneste, der »kan hue et fribårent folk«, og den »eneste kirke-indretning, som den verdslige øvrighed med grund kan vente levende understøttelse af«. ⁸⁹ En sådan folkekirke kalder han en »borgerlig indretning«.

Dette kirkesyn blev før 1864 særlig ført frem i Slesvig af »Klosterfolkene«. De angreb konfirmationstvungen på det voldsomste. De ønskede oprettet »en borgerlig anstalt til varetagelse af folkets religiøse tarv« og med plads for »enhver åndelig og gudelig retning« i vort fædreland. Efter 1864 levede disse tanker i de grundtvigske frimenigheder.

For den slesvig-holstenske gejstlighed var det grundtvigske kirkesyn fremmed. De skildrede dansk kirkeliv i de sorteste farver, fordi man i Danmark mente, at folket havde ret til at indrette sin kirke, som det selv ville. De grundtvigske kredse i Nordslesvig blev i biskoppens visitatsindberetninger omtalt under rubrikken »sekte«. De grundtvigske frimenighedsgudstjenester blev »polizeilich genau überwacht«.

d. *Kristendom og nationalitet.*

Det sidste skyldtes dog ikke frimenighedernes afvigende kirkesyn. Det var, fordi frimenighederne var — og måtte være — hjemsteder for dansk nationalt liv.

Man møder hos Harms ikke et tysk modstykke til Grundtvigs

dyrkelse af danskhed. Harms har rod i helstaten, hvor danske og tyske lever side om side — »to folk, én kærlighed«, som han siger. Slesvig-Holstenismen blev aldrig et nationalt anliggende for Harms.

Grundtvigs tanker om dansk folkelighed er en videre udbygning af hans valgsprog »først menneske, så kristen«. Før man er et levende menneske, kan man ikke blive en levende kristen, for man kan ikke kristne på dyr og djævl. Men man er kun et levende menneske, når man lever i et folk, i en folkelig sammenhæng, for folkeligheden har sin grund i Guds skabertanke. Hvis »eget folk og fædres land« kun er tomme ord og lyde, bliver hvert ord om Guds folk og menighed »tant«. Kristelighed har altså folkelighed som sin forudsætning, og Vorherre bliver »husvild«, hvor folkeligheden ikke er tilstede. Derfor må folket i Danmark først være sig bevidst som danske, før det kan nytte at tale til det om det evige.

Harms' helstatsmentalitet og Grundtvigs »pæredanskhed« (for at bruge hans eget udtryk) bevæger sig i helt forskellige tankebaner. Harms glæder sig over, at »vi har dog, danske og tyske, én Herre, én dåb, én tro, forkyndt på to sprog«. Det nationale træder i baggrunden for det kristelige fællesskab. For Grundtvig er kristelighed ikke en slags »guddommelig menneskelighed, som danskheden og enhver anden folkelighed skulle tabe sig i«.

I tiden efter 1864 viser forskellen sig i sine praktiske følger. Biskop Godt mente, at det kirkelige fællesskab i menighederne burde kunne overvinde de nationale modsætninger. Han opfordrede sine præster til at undgå politisk væsen, men derimod søge at forsone og vinde befolkningens hjerter. I mange sognemenigheder ser det også ud til, at det kirkelige liv gik ret uforstyrret videre i de traditionelle baner. Men den grundtvigske præst Hans Svestrup erklærede i sit »berygtede foredrag om dansk og tysk kristendom« (som biskoppen kalder det): »De tyske har en anden kristendom end de danske, og tysksindede præster kan umuligt udbrede dansk kristendom og fremme dansk fromhed«. ⁹⁰ Og de grundtvigske dannede frimenigheder, fordi deres kristelighed kun kunne trives i dansk folkeligheds jordbund. Fordi de værnedes om dansk folkelighed, fik de så stor betydning i den nationale kamp.

e. Fædreland og modersmål.

Begreberne om fædreland og modersmål er helt forskellige i de to tankeverdener.

Harms har sit fædreland i helstaten. Han skrev i 1849, at Slesvig er ikke noget dansk land, end ikke i sin nordligste landsby, »eller ret er ikke ret«. Slesvigs nationalitet var for ham et spørgsmål om ret, set ud fra et slesvig-holstensk standpunkt. Under Treårskrigen tog Harms — og med ham næsten hele den slesvig-holstenske gejstlighed — parti for slesvig-holstenerne. Det var »hertugdømmernes rettigheder«, der var deres anliggende, for »ret er religion, og religion er ret«.⁹¹

Grundtvig forkynder, at »kærlighed til fædrelandet er den sande odelsret«. For Grundtvig er nationaliteten et spørgsmål om folkelighed. Mennesket er fra skaberens hånd ikke blot knyttet til sin slægt, men også til sit folk. I sin tale på Skamlingsbanken 1844 kalder han sine danske landsmænd i Slesvig for det sande unedbrydelige Dannevirke, bygget »som den Almægtige bygger«. Skæres de bånd over, hvormed skaberen har knyttet mennesker til deres folk, og vil man have os til »at gå ud af vort eget gode skind og krybe ind i et fremmed«, da bliver følgen en åndelig folkedød. Grundtvig så i Slesvig-Holstenismen en revolution, som Danmark umuligt kunne forlige sig med, fordi det ville være folkeligt selvmord.

En kamp for påståede rettigheder stod over for en kamp for folkeligheden.

Sprogsprogsområdet er for Harms et rent praktisk anliggende. Han forsvarede i 1838 den ordning, at man gav dansktalende nordslesvigere ret til dansk øvrigheds- og retsprog: Hvis en nordslesviger, der ikke forstår tysk, får forkyndt en dom på tysk, aner han ikke, om han skal lægge sit hoved på blokken eller dreje spinderokken i nogle år, eller om han får nådens milde ord at høre. En sådan ordning strider mod ret og billighed.⁹²

For Grundtvig drejer det sig om langt mere. Modersmålet er ikke blot »det eneste tungemål, folket forstår«. Det er »det eneste, der for folket er liv i«. Ordet, »det levende ord«, er et grundbegreb i Grundtvigs tankeverden. Mennesket er skabt »med levende ord på sin tunge«. Det er ordet, der adskiller det fra de umælende. Ordet har en mageløs magt over menneskelivet. Men menneskesproget findes kun levende i folkenes modersmål. Det er kun ved modersmålet, at folket kan få ånd og liv. Folkelivet blegner, når modersmålet forstummer.

Det var udfra en sådan tankegang, at Chr. Flor søgte at standse

det tyske sprogs »græsselige mordervandring« i Slesvig for at frelse slesvigernes »åndelige og hjertelige liv«. Det var udfra samme tankegang, at velmenende præster og lærere efter Treårskrigen kom til Slesvig for at smide »den tyske gøgeunge« ud af reden og indføre dansk sprog i kirke og skole i Mellemslesvig.

I sprogspørgsmålet drejer det sig for Harms kun om ret og billighed, for de grundtvigske om det modersmål, som »alene i mund og bog kan vække et folk af dvale«.

I opfattelsen af fædreland og modersmål levede de slesvig-holstenske gejstlige og de grundtvigske i to vidt forskellige verdener. Modsetningen slog ud i åben kamp i forbindelse med det politiske opgør, krigen og den fortvivlende sprogstrid.⁹³

f. Sakramenterne.

Med sit faste greb om det objektive indhold i troen, de historiske kendsgerninger (»Heilsthatsachen«) i bibelen og den augsburgske konfession som et sikkert værn for den lutherske tro, forbinder Harms en lige så stærk subjektiv inderlighed i tilegnelsen af troens indhold.

Da han med modtageligt sind læste Schleiermacher og mystikerne, følte han det befriende at nå til erkendelse af troen som »herzlich« eller »mystisch«. Han kalder videnskaben om det indre menneske »mystik«, »denne nødvendige forskole til religionen, der for tiden endnu ikke har nogen lærer, men kun elever, der øver sig privatim, d. v. s. på egen hånd, således som jeg«.⁹⁴

Mod datidens forstandsbetonede udlægning af troens indhold fremholdt han følelsen — endda under henvisning til herrnhutismen, der med sit noget sødladne væsen næppe har tiltalt ham videre: Dogmatikken må nedlægge de gamle våben og kæmpe med — ja, herrnhutiske. Han bruger stærke ord om følelsesmæssige religiøse erfaringer. Han kender selv til mangel »nådens stund« af lykkelig art, indtil »henrykkelse« (»bis zum Entzücken«).⁹⁵

Inderligheden giver indhold til præstens prædiken og til menighedens kirkegang.

En prædiken skal ikke være om religion, om kristendom. Den skal være religionen selv, kristendommen selv, fremstilling af den, udtryk for den, ikke refleksion over den.⁹⁶ På samme måde bør religionsundervisningen meddele børnene noget andet og bedre end viden

gennem viden («das Wissen durch das Wissen»), nemlig religionen selv.⁹⁷ Når præsten ikke blot er retroende («rechtgläubig»), men virkelig troende («recht gläubig»), kan han »tale i tunger«.⁹⁸ Hans prædiken bliver »inspirationsvirkning«,⁹⁹ og »over den prædiken, som jeg holder, ligger der altid en anden, som jeg ikke holder, ikke kan holde«.¹⁰⁰

For menigheden bliver kirkeårets fester til mere end mindefester, når de opleves som begivenheder i det indre menneske. Ved julefesten således derved, at Jesus selv kommer ind i menighedens hjerter, og hvert hjerte bliver en krybbe, hvor barnet Jesus ligger, og der over hvert hus står en stjerne, der tilkendegiver det under, der er sket. Således kan kirkens højtider blive til »tempelerfaringer«, hvor den hellige gudsnærværelse omslutter sjælen, og hele verden svinder bort fra den og knap viser sig som en tågebanke på dens himmel. »Tro hedder denne tilstand«, føjer Harms til, mere i mystikkens end i Luthers ånd.¹⁰¹

Det er selvfølgelig vanskeligt at sige, hvor meget dette subjektive inderlighedsmoment har vundet indgang i præsternes prædikener i hertugdømmerne. Men det kan tages som en retningsviser, at forkyndelsen i de før omtalte 30 prædikener kredser om den religiøse erfaring og oplevelse i den enkeltes liv. Hvad der skete for 2000 år siden, det sker stadig på åndelig vis i den troendes indre, står der i en prædiken af professor C. P. M. Lüdemann,¹⁰² der var Harms' skriftefader og som direktør for det homiletiske og kateketiske seminar ved universitetet i Kiel fra 1839 til 1881 blev lærer for den største del af den slesvig-holstenske gejstlighed i dette tidsrum. »De formørkede øjne må salves med mystisk øjensalve«, står der i en prædiken af en af Harms' nidkære efterlignere (Wilh. Thiess).

Ved det indslag af påvirkning fra Schleiermacher og mystikerne, som skyldes Harms, fik fromhedslivet i hertugdømmerne sit eget præg, mere følelsesbetonet end fromhedslivet i monarkiets nordlige del.

Særlig karakteristisk bliver forskellen i vurderingen af sakramenterne.

Det lå Harms fjernt — som visse af vækkelsernes folk — at betragte kirkens nådemidler som noget uvæsentligt. Dertil var han for kirkelig. Dette betones stærkt af provst H. F. Neelsen i Otten- sen,¹⁰³ der skrev Harms' erindringer efter hans diktat, da han i sine

sidste leveår var blevet blind. Han har altså stået Harms nær. Men Harms tillagde ikke sakramenterne samme betydning som Grundtvig. Alle kan opleve den indre erfaring af Jesus Kristus, der giver sig tilkende for sjælen i personlig nærværelse, forskellig fra hans nærværelse i ord og sakramente, skriver han.¹⁰⁴ Noget sådant ville Grundtvig kalde »at sværme, at svimle i luftige himle«. Grundtvig ville »blive ved jorden«. Med sin tro på ordets magt, på ordet som vort åndelige »livs-organ« hævder han, at »Guds munds ord er åndens eneste kendelige liv-udtryk på jorden, hvori den usynlige verdens kræfter gennem horelsen sanselig gør sig gældende midt i den synlige og håndgribelige verden«. I sakramenterne hører man dette ord. »Kun ved badet og ved bordet (dåb og nadver) hører vi Guds ord til os«. Det ville være fremmed tale for Harms.¹⁰⁵

Særlig efter 1864 følte man stærkt i danske grundtvigske kredse i Nordslesvig, at man ikke blev forstået af de præster, der kom sydfra. Cornelius Appel, der som ung lærer i Løjt var blevet »pietistisk skræmt« ved at møde herrnhutismen, havde følt Grundtvigs »verdenshistoriske anskuelse« som en befrielse fra det krav om et »fuldstændig overmenneskeligt, hinsidigt kristenliv«, som han forbandt med navnene Christiansfeld og Schleiermacher. Med sin vanlige skarpe formulering stillede han modsætningen til det sydfra kommende kirkeliv således op: »Luthers kraftige og kjærnesunde historiske opfattelse af ordet i sakramenterne er fordampet i tyskernes fine theologiske systemer«. I stedet for »alt for meget at spejde efter ordet, der skal oprinde ud af vort eget indre livsvæld«, burde man »ydmigt og afventende lytte til ordet, herlighedsordet af vor Herres egen mund, som det lyder i menigheden«. ¹⁰⁶

Appel og hans ligesindede dannede den første nordslesvigske frimenighed i Rødding 1874, fordi der »ikke fandtes en eneste kongelig præst, der delte vort kirkelige syn således, at hans forkyndelse af ordet og hans tjeneste ved dåb og nadver kunne fyldestgøre vort hjertes krav«. ¹⁰⁷

De former for menighedsliv, der var skabt af Harms og Grundtvig, var så forskelligartede, at de vanskeligt kunne trives sammen. Modsatningen følte for stor. Appel gav denne følelse udtryk med ordet »Christiansfelder-væsen«. Biskop Godt på sin side brugte ordet »den glade kristendom« om Grundtvigianismen.

II. Harms og vækkelsesbevægelserne

Selvom Harms gerne læste pietistiske forfattere som Spener og Francke, så huede pietistisk væsen ham ikke. Pietistisk »Seelsorge-rei« bød hans sunde natur imod. Om sit forhold til en nær ven sagde han¹⁰⁸ — med et plattysk udtryk — »geschwögt haben wir niemals«.*)

Der går en fortælling,¹⁰⁹ at han blev opsøgt af nogle af de vakte i menigheden i Kiel, der bad ham gøre mere ud af sjælesorgen ved husbesøg. Harms pustede det ene af de to lys på læsepulten ud og spurgte dem så, om han skulle tænde det slukkede lys ved at holde det tændte hen til det, eller han skulle holde det slukkede lys hen til det tændte. De holdt selvfølgelig på det sidste. Vel, sagde han, så forholder vi os ligesådan i det åndelige, for at mit brændende lys ikke skal gå ud. Kirken var for ham det brændende lys, som det må være de andres sag at søge hen til.

Kirken er nemlig andet og mere end en sammenslutning af troende. Den er så forskellig fra de troende, som en moder er forskellig fra sine børn. Den føder dem og nærer dem og ledsager dem på deres veje. Den er en »Heilsanstalt«, en frelsesanstalt, der hviler på en virkelig åbenbaring, stiftet og indsat af Gud. Der er i kirken tale om noget helligt, noget der har en betydning, som ikke lader sig begribe, en virkning, som ikke lader sig beregne, en værdi, som ikke lader sig måle, og som derfor, når den viser sig, altid fremkalder ærefrygt og ængstelse.¹¹⁰

Det åndelige klima, som denne ærbødighed for kirkeinstitutionen som en »Heilsanstalt« skabte, var ikke gunstigt for forsamlingsfolkenene. For Harms var kirken, og kun kirken, det sted, hvor Kristus er tilstede. Han ville ikke nøjes med at betragte kirken som en sammenslutning af ligesindede og enstroende. Det kaldte han nedsættende »folkesuverænitet på religionens område«.¹¹¹ Harms var derfor godt tilfreds med forordningen af 1741, der stillede de gudelige forsamlinger under præstens tilsyn. Han kalder forordningen »den brave, den forstandige«. Han går endda så vidt, at han i tilslutning til tre prædikener om husandagter optrykker den gamle forordning med den bemærkning: lad den på dette sted blive betragtet som den fjerde prædiken.¹¹²

*) Udtrykket er ifølge Baumgarten en betegnelse for at sværme for fromhedens traditionelle udtryk og formler.

Harms fortæller selv,¹¹³ at han løb aldrig hid og did mellem husene og drev såkaldt indre mission. Han vendte sig mod tanken om at oprette embeder for særligt dertil ansatte mænd, der skulle gå rundt i husene, føre samtaler og læse eller tale for små forsamlingsgrupper. Var noget sådant sket i Kiel, ville han have vist en sådan missionær bort, eventuelt med øvrighedens hjælp. Karakteristisk er forskellen fra Grundtvig, der, selv om han ikke yndede de gudelige forsamlingsgrupper, dog protesterede imod, at øvrigheden forfulgte de fynske forsamlingsfolk.

Harms ser det ikke som et åndeligt sundhedstegn, hvis der findes ukontrolleret religiøst samfundsliv i et sogn. Derfor giver han de teologiske studenter det råd med på vejen, at hvis der dannes konventikler i menigheden, skal de ikke deltage deri mere end forordningen forlanger. Derimod skal de eventuelt holde en gudstjeneste mere og prøve ved endnu bedre prædikener at tilfredsstille dem, der søger opbyggelse, så de ikke behøver at søge denne på anden måde. »Altid først gå i os selv.«¹¹⁴

Denne indstilling hos Harms er formodentlig forklaringen på, at den Indre-Missions-bevægelse, der af Wichern var skabt i Tyskland 1848, først sent slog rod i hertugdømmerne. Da Wichern 1840 besøgte Harms, mødte han ikke den ønskede forståelse for sit arbejde for Indre Mission.¹¹⁵

Harms' indflydelse satte spor i den følgende tid. Det fik både Indre Missions' lægprædikanter og de grundtvigske frimenighedsdannelse at føle.

Da der i 1857 blev dannet en »Gemeinschaftsverein« — Indre-Missions-forening — i Holsten, ledet af baron v. Oertzen, der udsendte lægprædikanter, mødte disse adskillig modstand blandt præsterne. Disse påberåbte sig artikel 14 i den augsburgske konfession, hvorefter ingen bør lære offentlig i kirken uden at være »rite vocatus« (rettelig kaldet). De var betænkelige navnlig med henblik på forholdet til bekendelsen hos enkelte af disse lægprædikanter. Da der i 1875 blev stiftet en »Landesverein für Innere Mission« i hertugdømmerne, udsendte den ikke lægprædikanter.

Den håndfaste kirkeopfattelse forklarer også den stærke vægt, der blev lagt på sognebåndet. Den senere biskop Godt så med uvilje nogle nordslesvigske præster i 1868 begynde et Indre-Missionsarbejde uden for deres egne sogne, og så syntes flere gejstlige endda,

at han gik for lemfældigt frem overfor disse præster. Med endnu større uvilje betragtede han Grundtvigs krav om ret til sognebåndsløsning. Han så deri et skridt mod kirkens opløsning, og det var ham en sorg at se de grundtvigske frimenigheder i Nordslesvig slå gamle sognemenigheder i stykker. Når han kunne trøste sig med, at mange ved det »grundtvigianiske« røre blev bestyrket i deres værdsættelse af kirken, viser det, at den gamle sognebevidsthed var blevet en faktor i befolkningens indstilling til kirken.¹¹⁶

Takket være forskellig opfattelse af kirken fik det religiøse samfundsliv forskellige kår mod syd og mod nord. Det er sagt — og ikke fra dansk side —, at vender man blikket til Grundtvig og Wilhelm Beck og betragter deres — omend forskelligt betonedede — understregning af fællesskabet i kristendommen, som hos begge er ganske anderledes kraftig end hos Cl. Harms, så forstår man måske grunden til, at disse to mænds værk endnu i dag [d. v. s. 1928] præger folkelivet, medens sporene efter Cl. Harms i hvert fald træder langt mindre tydeligt frem. [J. Lorenzen, præst i Kiel].¹¹⁷

C) HARMS OG SLESVIG-HOLSTENISMEN

Der er i det foregående gjort forsøg på at fremhæve det ejendommelige ved fromhedslivet, som det formede sig i de sydlige dele af den danske konges lande indtil 1864 og siden i den slesvig-holstenske landskirke. Disse ejendommeligheder finder deres forklaring i Claus Harms' personlige opgør med den tidligere generations kristendomsforståelse og hans derefter følgende mangeårige indflydelse på kirkelivet.

Der er endvidere gjort forsøg på at vise, at hertugdømmernes kirkeliv i mangt og meget udviklede sig på en måde, som adskiller sig fra udviklingen i kongerigets kirkeliv, som den formede sig særlig under Grundtvigs indflydelse.

Selvfølgelig er den historiske situation ikke tegnet med denne skematiske opstilling. Hverken hertugdømmernes eller kongerigets kirkeliv lader sig skildre med skarpe omrids. Der har været overgangsformer, som udviskede modsætningen mellem nord og syd.

Men der kan dog tales om modsatte tendenser, som kunne føre til et brud, hvis der kom andre momenter ind i billedet. Dette skete med den nationale strid. Med den slesvig-holstenske rejsning

i 1848-50 og udviklingen i de følgende år tog modsætningen karakter af voldsom national bitterhed.

Claus Harms' navn er blevet benyttet meget i forbindelse med konflikten 1848-50. Hans stilling til den slesvig-holstenske bevægelse skal søges belyst i det følgende.

I. Harms og enevælden

Harms stillede sig ikke på pietistisk vis udenfor det politiske liv. Ikke ud af verden, men ind i den, ind i livets forhold, ind i det borgerlige livs gøremål, hedder det i en prædiken. Religion uden politik er fordærvelig både for stat og kirke.¹¹⁸

Politisk var han til det yderste konservativ og forblev det hele sit liv. Han var af faderen sat grundigt ind i kommunalpolitik og mente derigennem at have lært folket at kende, hvad det kan og ikke kan, hvad det vil og ikke vil, og hvorvidt det bør drages ind i, og hvor fjernt det bør holdes fra statspolitik, d. v. s. fra den konstitutionelle forfatning.¹¹⁹

Næst kristendom var det uindskrænkede monarki ham det bedste på jorden. »Omne jus a Jove«, al ret fra Gud, så modtager man den fra sin øvrighed, som Gud har indsat, og som intet menneske selv indsætter. Ingen legalitet uden moralitet, og ingen moralitet uden religiøsitet, og det vil sige ikke den vilde, frie, som nu er almindelig og er værre end ingen, men den religiøsitet, der er bundet til Guds ord og får sine regler gennem det.¹²⁰

Harms afskyede som student den »Ehrengericht«, der ved Kiels universitet var oprettet med henblik på duelleringerne, fordi studenterne selv valgte medlemmerne. Han afskyede nævningeretter, fordi retten i hans øjne ikke kunne »udvikle sig af den lave atmosfære, af den dunst, som jeg med mit parti står i«. Han afskyede folkestyre. »Intet styre er så dyrt som folkestyre. Intetsteds er der mindre frihed, end hvor et frit folk skaber lovene. Stemme-flertallet, majoriteten, er en despotisk kvinde, så ufornuftig, så lunefuldt, lejlighedsvis så grusom, som hverken zar eller sultan er«. ¹²¹

I sine erindringer, nedskrevet 1850, erklærer han, at den drøftelse af statsanliggender i stiftede foreninger, som i de sidste år er kommet frem, og som man ikke kendte, da han var præst i Lunden, måtte man ønske, ikke var kommet frem og snart atter måtte blive ukendt, »denne for land og folk fordærvelige ting«. ¹²²

Hans konservative syn var nøje vævet sammen med hans ortodokse kristentro. Lov og orden kunne kun underbygges ved Guds ord. »Enten nu ved hver landsby en galge, hvori misdæderne dingler, indtil solen brænder dem ned, thi det bliver nødvendigt; eller også i hver landsby en skole, hvor Guds ord læres som Guds ord og ikke som menneskers ord«, skrev han i en indberetning 1820 i anledning af en retssag.¹²³

Da ortodoks kristendom er forudsætningen for lov og orden, bliver rationalismen for ham ganske logisk årsag til opløsning af lov og orden. Den bygger nemlig på menneskets samvittighed. Men samvittigheden er en tom tavle, hvor enhver skriver, hvad han vil, og atter sletter ud, hvad han før skrev, »så tit som hanen giver sig til at gale på en anden måde«. Tidens lovløshed skyldes, at man prædiker samvittigheden i stedet for at indskærpe moselovens ti bud som Guds bud. Endnu nøjes man med at overtræde det 6., 7. og 8. bud, men snart vil man også overtræde det 5. bud, »og Brutusgernerne*) vil råbe til hinanden fra hvert sogn«. ¹²⁴

Ganske bogstaveligt giver han rationalismen skylden for tidens »Brutusgerner«. I 1819 blev digteren Kotzebue myrdet af student Sand, der anså ham for en af frihedens værste fjender. Harms skriver, at den dolk, som Sand førte, har skrevet mere end alle penne tilsammen i striden mellem åbenbaringstro og fornufttro. Ingen tvivler om, at Sand har handlet efter sin fornuft og samvittighed. Vil man endnu ikke komme til indsigt? Og man taler endnu stadig om Guds åbenbaring gennem fornuft og samvittighed, som skulle være uafhængige af Guds åbenbaring i bibelen! Samme år døde den tyske digter Fr. Stolberg. Hans tidligere nære ven, den rationalistiske digter Johann Heinrich Voss, havde kort før, i anledning af Stolbergs overgang til katolicismen, angrebet ham skarpt i sit skrift: »Wie ward Fr. Stolberg ein Unfreier?«. Harms skriver da i et brev: »Voss handler ligesom Sand, myrder ligesom han . . . Rationalisterne, som går hen over Guds ord som over et halmstrå, kan ikke andet end lyve og myrde, for de tilhører djævelen«. ¹²⁵

Tidens fordærlige »Freiheitsschwindel« fik rationalismen også skylden for. De følges ad som Herodes og Pilatus!¹²⁶

På baggrund af Harms' uvilje mod tidens frihedsrørelser kan det

*) Sigter til Brutus, der myrdede Cæsar.

virke overraskende, at han var villig til at følge en opfordring til at prædike ved åbningen af stænderforsamlingen for Holsten i Itzehoe 1835. Det har vel sin forklaring deri, at oprettelsen af de fire rådgivende stænderforsamlinger i 1834 var en regeringsforanstaltning. Iøvrigt var det hans hensigt at formane forsamlingen til at gøre den jordiske tjeneste til en himmelsk og til ikke at gøre forskel på fyrstetjeneste og gudstjeneste. At han på grund af sygdom ikke kom til at holde denne prædiken, er så en anden sag.¹²⁷

Nogen beundrer af stænderforsamlingerne blev Harms aldrig. I 1840 udtrykker han sin medfølelse med biskop Mynster, fordi han er medlem af stænderforsamlingen i Roskilde. »Hvad nytter hele dette forfatningsvæsen. Som man delvis allerede nu kan se. Og hvis en forfatnings, en republiks grundsætninger også skal gælde i kirken, så kommer der ingen liturgi, ingen salmebog, ingen katekismus ud af det«. ¹²⁸

Som den gamle enevældes mand talte Harms på Christian 8.s kroningsdag. Han understregede kongedømmets religiøse karakter. Religion og politik bør ikke skilles ad. Tronen og alteret rykkes sammen, idet kongen ikke blot krones, men også salves. »Vel regeres intet land alene med religion, men så sandt heller ikke uden«. Han fortrøstede sig til, at Christian 8. ville føre det enevældige monarkis traditioner videre. »Han kender den nye tid, det tror jeg, han elsker den nye tid (begge dele er sagt om ham), det sidste tror jeg ikke«. ¹²⁹

II. Harms og helstaten

Nationalt følte Harms sig knyttet til helstaten under kongeloven, hvor danske og tyske nød samme omsorg under landsfaderens enevældige styre.

Det var helstatens mand, der talte ved Frederik 6.s død: Vi har haft det godt under hans regering, lød hans vidnesbyrd om den afdøde konge. »Både danske og tyske var hans børn, han var en fader for begge parter. To kamre, ét hjerte; to folk, én kærlighed. Hans hjemgang er hele folkets sorg, kort sagt, folkets sorg«. ¹³⁰

I god overensstemmelse med gammel helstatsmentalitet var Harms ikke afvisende overfor dansk sprogs ret i Slesvig.

På stænderforsamlingen i Slesvig 1838 havde man med 21 stemmer mod 18 vedtaget et forslag — stærkt støttet af Nic. Falck — om, at øvrigheds- og retssproget i Slesvig, der hidtil havde været tysk

overalt, skulle være dansk, hvor der var dansk kirke- og skolesprog (d. v. s. i Nordslesvig omtrent til den nuværende statsgrænse). Den 14. maj 1840 udsendte regeringen da et reskript herom. Den ivrige slesvig-holstener, advokaten, dr. C. F. Heiberg skrev da en harmfuld protest: »Den nuværende retstilstand i Slesvig, den tyske kultur, der hviler på videnskabelig dannelse, er det resultat, der er vundet gennem alle de blodige kampe, som hertugdømmet Slesvig i forening med Holsten har ført mod Danmark gennem århundreder«. Denne deling af Slesvig ved to retssprog er en trussel mod Slesvigs enhed. Han angriber voldsomt den majoritet i stænderforsamlingen, der har støttet andragendet. Han beklager, at netop Falck havde erklæret denne ordening for ret og billig.

I et indlæg mod Heiberg »vover« Harms at stille sig på »den forhånede majoritets« side, skønt han véd, man vil kalde ham ignorant og idiot.

Han finder ikke retsenheden i hertugdømmerne imponerende. Der er både dansk, neumünstersk, ditmarskisk og lybsk ret. Forskelligt retssprog kan ikke være til skade for den berømte statslige enhed. »Vi har dog, danske og tyske, én herre, én dåb, én tro, forkyndt på to sprog og grundet på to bibler, bibeloversættelser«.

Han finder det urimeligt at bruge tysk øvrigheds- og retssprog overfor dansktalende. Det krænker de tyske embedsmænd at modtage deres bestalling på dansk, og det er dog kun lidt mod den stadige tyske tale til danske. Hvis en fader overdrager sin gård til sønnen, kan hele ejendommen gå overstyr ved processer, hvis de to bliver uenige, fordi de ikke forstår den tyskskrevne kontrakt. Og når den, der ikke forstår tysk, får sin dom på tysk, aner han ikke, hvad dommen går ud på (jvfr. s. 32). »Skal det gælde for kultur, der hviler på videnskabelig dannelse, være resultatet af blodige kampe gennem århundreder?«. ¹⁸¹

Harms taler således nordslesvigernes sag. Man bør unde dem retten til det danske kirke- og skolesprog, det danske lov- og retssprog.

Harms' artikel vakte store forhåbninger i dansksindede kredse. Den utrættelige forkæmper for det danske sprogs rettigheder i Slesvig, professor Chr. Flor i Kiel, glædede sig over, at Harms som den første »holstener« erklærede sig imod »sprogtyranniet«. Åbenrå ugeblads redaktør, Fr. Fischer var forbavset, da han mindst havde ventet bistand fra den kant. Han skrev til Flor: »Dr. Harms er den

mand, der ej lader sig kyse, og jeg kan ej andet end lykønske os til hans deltagelse. Det fejler ej heller, at det vil gøre et mægtigt indtryk på geistligheden i almindelighed, og måske få en eller anden til at tale, der har tiet af mangel på mod«. Også redaktør Peter Chr. Koch i Haderslev ventede sig meget, fordi Harms »har i religiøs henseende et stort slæng, og disse vil nu være enige med ham«. Han lod artiklen af Harms, »denne sjældne mand, Holstens Grundtvig«, oversætte og trykke i sit blad »Dannevirke«, han skrev til Harms — på tysk — og takkede ham for det gode forsvar, sendte ham de sidste numre af bladet og et sprogekort.

Harms sendte Koch et venligt takkebrev. Han venter, at sagen vil gå igennem, og det er hans indtryk, at modstandernes dom er ved at ændre sig. Men, tilføjer han, ikke så heftig! På den måde kommer man let til for meget, hvad der altid er til større skade for sådanne sager end for lidt. Det er for meget at sige, at Slesvig i åndelig henseende har lidt uhyre meget. Det er kun få af befolkningen, der har med øvrigheden at gøre, og sjældent. En landfoged i Ditmarsken har sagt ham, at de bedste folk er dem, han mindst lærer at kende. Han beder Koch ikke tage ham denne »erindring« ilde op.¹³²

Denne afdæmpende takkeskrivelse har formodentlig sin forklaring i de ubehageligheder, som Harms' artikel havde skaffet ham på halsen.

Da Peter Hiort Lorenzen den 11. november 1842 demonstrativt havde talt dansk i stænderforsamlingen i Slesvig og dermed sat sindene i voldsomt oprør, havde Chr. Flor, der var professor i dansk sprog i Kiel, kort efter en samtale med Harms. Om sproget i stænderforsamlingen sagde Flor, at han fandt det simpelt og naturligt at løse problemet derved, at hvert medlem burde kunne tale det ene og forstå det andet sprog. Den sag behøvede regeringen slet ikke ordne. Det skulle vælgerne nok selv sørge for, når der skete begge halvdele samme ret. Harms gav ham »egentlig ret« og fandt ingen grund til at sige noget derimod. Med hensyn til undervisningen i de egentlige grænsedistrikter gav Harms også Flors grundsætninger »fuldkommen medhold, hvor bundtysk han end er«. Han kunne næppe mere følge Flors ideer om modersmålet, men kunne ikke modsige ham.

Såvidt kunne Flor komme med Harms. Men heller ikke længere. Hiort Lorenzen havde bedt Flor om at formå Harms til at protestere mod en fremstilling i »Itzehoer Wochenblatt« af hans optræden. Han

stempler den som »ondskabsfuld usandhed«. Men Flor måtte svare tilbage: »Harms vil jeg ej kunne bevæge til at forsvare Dem; han har, efter hans forsikring til mig, lidt nok fra alle sider og venner for den sags skyld, at han ikke mere rører sig«. ¹³³

III. Harms' moderate Slesvig-Holstenisme

Det kan synes paradoksalt, at Harms som stokkonservativ helstatsmand er blevet taget til indtægt for Slesvig-Holstenismen.

Men Slesvig-Holstenismen er en broget sammensat bevægelse. Groft taget kan man skelne mellem tre fløje indenfor bevægelsen.

Den aristokratiske Slesvig-Holstenisme har sit tilhold i »Ridderskabet«,*) der vil bevare de særlige adelige rettigheder, de fra gammel tid har erhvervet i begge hertugdømmerne, Slesvig og Holsten. Derfor vil de ikke have de to hertugdømmer skilt fra hinanden, men fastholder hertugdømmernes ret til at blive »evig udelt sammen«, som det hedder i Christian 1.s privilegium, udstedt i Ribe 1460.

Den liberale fløj af bevægelsen kræver i sin begejstring for den tyske friheds- og enhedsbevægelse at blive befriet fra kongelovens enevælde og stiler mod en fælles fri forfatning for begge hertugdømmer under ét, idet Slesvig bør gøres til medlem af det tyske forbund, som Holsten er det. En radikal fløj vil gøre Slesvig-Holsten til republik.

Endelig kan man tale om den »fyrstelige« Slesvig-Holstenisme, der støtter hertugen af Augustenborgs påståede arvekrav til begge hertugdømmer for på denne måde at sikre hertugdømmernes forening og selvstændighed.

Med sin konservative indstilling måtte Harms selvfølgelig tage afstand fra de liberale tendenser i Slesvig-Holstenismen, første gang i 1830. Anledningen var Uwe Jens Lornsens pjeces: »Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«. Den rejste krav om en forfatning for Slesvig og Holsten under ét. Under det røre, der op-

*) »Ridderskabet« er den tekniske betegnelse for adelsstanden i Slesvig og Holsten, der følte sig som en enhed. Der var ved den såkaldte »nexus socialis« sikret den fælles adgang til de to hertugdømmers fire adelige frøkenklostre og endvidere ret til valg af en fælles »vedvarende deputation«. Da de to stænderforsamlinger, for hertugdømmet Slesvig i Slesvig by og for Holsten i Itzehoe, blev oprettet 1834, fik ridderskabet ret til at lade sig repræsentere ved fire medlemmer i hver af de to forsamlinger.

stod i Kiel i anledning af pjecen, fandt Harms sig ved sin troskabsed til kongen foranlediget til at indgive anmeldelse til kongen om en natlig sammenkomst af Lornsens tilhængere. Han overvejede også at lade noget trykke om »de lede politiske bevægelser«. ¹³⁴

Derimod var den aristokratiske Slesvig-Holstenismes tankebaner ikke fremmed for Harms. Det skal være gennem sit bekendtskab med grev Friedrich Reventlow, at han fik en mere positiv indstilling til bevægelsen. ¹³⁵

Grev Fr. Reventlow var juridisk uddannet. Han blev 1836 provst (forstander) for det fornemme adelige jomfrukloster i Preetz i Holsten. Han indtog en førende stilling indenfor ridderskabet, der i 1836 valgte ham til medlem af den holstenske stænderforsamling i Itzehoe. Han kom til at spille en afgørende rolle i den slesvig-holstenske bevægelse.

Han mente, det måtte tilkomme ridderskabet at stille sig i spidsen, hvor det gjaldt at forsvare hertugdømmernes rettigheder. Den slesvig-holstenske bevægelse skulle ikke drages ind i »kredsen af andre landes triste revolutioner«.

Reventlow fastholdt i ridderskabets interesse, at forbindelsen mellem de to hertugdømmer var »grundlovsfæstet og uafhængig af regentstammen«. Han fandt det utænkeligt, at Slesvig skulle indlemmes i kongeriget [Ejderpolitikens program]. Så længe der forbliver spor af tysk nationalitet i Slesvig, vil danskeren ikke tilstå slesvigeren lige ret i statens tjeneste.

Endvidere fastholdt han, at de to hertugdømmers selvstændighed var statsretlig. Ved at indlemme begge hertugdømmer i kongeriget ville Danmark blive afhængig af det tyske forbund, som Holsten var medlem af.

Et selvstændigt Slesvig-Holsten under augustenborgerne ønskede han ikke, da han i så fald ville blive undersåt i en »Duodez-stat«, hvor fyrsten administrerer landet »som sin avlsgård«.

Derimod var hans tanke en personalunion mellem Danmark og hertugdømmerne, »for som gode ligesindede borgere og forbundsfæller vil hertugdømmerne gerne og derfor vedvarende stå sammen med kongeriget«. Endnu efter slaget ved Isted 1850 erklærede han: »Vi forbliver, også i den fjendtlige lejr, trofaste mod vor dyrebare hertug, kongen af Danmark«.

I Danmark var arvefølgen ifølge kongeloven mandlig-kvindelig,

i hertugdømmerne efter Reventlows formening mandlig. Dette kunne skabe vanskeligheder for en personalunion. Men Reventlow håbede, at Danmark ville bringe det offer at ændre arvefølgen efter hertugdømmernes forhold. [Dette kunne på længere sigt bane vejen for en augustenborger til regentstillingen i den tænkte personalunion.]

Således ser stort set grev Reventlows politiske program ud, som det tegner sig i en brevveksling fra 1846-47 mellem ham og grev Carl Moltke. Moltke var holstener, ejer af godset Nütschau (v. f. Lübeck) og var nylig blevet præsident for det slesvig-holstensk-lauenburgske kancelli. De var venner, men deres meninger lod sig ikke forlige.¹⁸⁶

Har Harms fået grev Reventlows tanker fremstillet på samme måde, har det ikke kunnet virke afskrækkende på ham. Han har ved sin nære forbindelse med Kieler-professorerne og med den holstenske adel været fortrolig med begrebet: hertugdømmernes rettigheder. Her var nu tale om et program, hvorefter den gamle helstats lande kunne blive sammen under samme hersker, og her var tale om loyalitet mod kongen. Det måtte tiltale den konservative Harms. Om han så har været klar over, at den ønskede ændring af arvefølgen med tiden kunne bane vejen for en augustenborger til regentposten, lader sig vel næppe afgøre.

Hvad der derimod måtte afskrække Harms, var de liberale slesvig-holsteneres agitation ved folkefester og folkemøder med deres — som han kalder det — forvrængning af den guddommelige ordning.

Den slesvig-holstenske bevægelse med sin blanding af indbyrdes forskelligartede elementer kunne således både vække hans sympati og hans antipati. Det præger hans indstilling i årene op imod 1848, således en prædiken, han holdt i 1846.

Baggrunden er følgende:

Stænderforsamlingen i Roskilde 1844 havde i en adresse til kongen bedt ham kundgøre, at hele monarkiet er et uadskilleligt rige, der går udeleligt i arv efter kongelovens bestemmelser.

Den holstenske stænderforsamling i Itzehoe vedtog samme år en protest (Verwahrung) herimod. Den var væsentlig udformet efter grev Reventlows forslag og indeholdt Slesvig-Holstenismens tre grundsætninger: at hertugdømmerne er selvstændige stater, er fast forbundne stater, og har kun mandlig arvefølge.

Svaret herpå kom fra Christian 8. i det såkaldte åbne brev af

Fra markedspladsen i Itzehoe med rådhuset (til venstre) og stænderbygningen (til højre). (Det kgl. Bibliotek).

8. juli 1846. Det erklærer, at kongelovens arvefølge er gældende i kongeriget, Slesvig og Lauenborg, samt i dele af Holsten, og at kongen vil bestræbe sig på at sikre hele monarkiets integritet.

Denne erklæring bragte stemningen blandt slesvig-holstenerne på kogepunktet. Under dyster stemning åbnedes kort efter — den 15. juli — stænderforsamlingen i Itzehoe. Og den åbnedes med en kongelig kundgørelse til forsamlingen, der betonedede, at Slesvig og Holsten hverken var en enhed eller en selvstændig stat, og at stænderforsamlingen for Holsten ikke havde nogen ret til at optræde både på Slesvigs og Holstens vegne, og at kongen ikke ville modtage henvendelser af en sådan art.

Kun et enkelt medlem, provst J. F. L. Callisen fra Rendsborg, forsamlingens 71-årige alderspræsident, talte om at være øvrigheden underdanig. De øvrige medlemmer var stærkt opsat på at demonstrere. Grev Reventlow og andre overvejede at lade være at deltage

i forhandlingerne. I stedet formulerede Reventlow dog et forslag til en adresse, der erklærede det for landsforræderi af forsamlingen, hvis den adlød befalingen til ikke at udtale sig om hertugdømmernes anliggende. Denne adresse blev vedtaget den 24. juli. Den kongelige repræsentant (»kommissarius«), grev Josef Reventlow-Criminil, nægtede ifølge sin instruks at befordre adressen til kongen.

Efter dette stillede grev Reventlow det mere moderate forslag, at man skulle rette en bøn til kongen om at tilbagegive stænderne deres grundlovmæssigt tilkommende petitionsret. Men forsamlingen foretrak at sende sagens aktstykker til den tyske forbundsdag, og tirsdag den 4. august nedlagde derefter flertallet af forsamlingen med grev Reventlow i spidsen deres mandater, og forsamlingen måtte således opløses.

Også udenfor stænderforsamlingen demonstreredes der mod kongens åbne brev. En forsamling på flere tusinde protesterede den 20. juli i Neumünster mod brevet og erklærede, at når den kongelige mandsstamme var uddød, ville hertugdømmerne træde ud af forbindelsen med Danmark og slutte sig til det store tyske fædreland. Der fulgte spektakler i Kiel og Rendsborg. Et planlagt stort demonstrationsmøde i Nortorf den 14. september blev forbudt og måtte opløses, da der var udkommanderet militær for at hindre mødet.

Den 2. august, altså efter mødet i Neumünster og efter grev Reventlows forslag om at indsende en bøn til kongen, men to dage før stændermødets opløsning, holdt Harms en prædiken om artikel 16 i den augsburgske konfession.¹³⁷

Prædikenen har dobbelt front — mest mod slesvig-holstenerne.¹³⁸ Idet Harms omtaler kongens ca. 14 dage tidligere udsendte åbne brev og begivenhederne ved stænderforsamlingens åbning, erklærer han, at dette skal ikke bortlede os fra vor bane. Men dette betyder ikke, at vi ikke lader os anfægte deraf, eller ikke tager notits deraf. »Vor religion tager notits af alt, svæver oven over alt, trænger ind i alt og vil tale med om alt«. Og vor lutherske religion, der har sit rene og klare udtryk i den augsburgske konfession, — »denne konfession, som aldrig lader os uden vejledning og råd«¹³⁹ — leder med sin 16. artikel ind i den ydre borgerlige verden.

I den omtalte artikel 16 hedder det bl. a., at øvrigheden er indsat af Gud, at de kristne er skyldige at lyde den, medmindre det befales dem at synde, da man i så fald skal lyde Gud mere end mennesker.

Harms formaner derudfra sit folk til at give agt på de personer, der samler dem og taler til dem ved de såkaldte folkefester. »Selvstyre er vore dages smiger- og lokkeord, selvstyre skulle tilkomme dig, du myndige og modne folk. Det er sand, strøet i øjnene, honning, smurt om munden«. Folket skal man sige noget behageligt, der tør man ikke tale så hårdt til, som man taler til myndigheder og fyrster. Hvorvidt man vil drive det, og hvornår menneskeheden vil få øjnene op for denne forvrængning af de guddommelige ordninger, han ved det ikke, men det er hans ønske, at det må ske snart. (I en fodnote oplyser Harms, at dette er sagt under det store politiske røre i Holsten, efter og før folkeforsamlingerne i Neumünster og Nortorff, i dagene mellem tumulterne, excesserne i Kiel, Rendsborg og Slesvig).¹⁴⁰

Efter denne kraftige formaning til slesvig-holstenerne følger beroligende ord om, at vejen til kongen er fri for den, der vil klage over øvrigheden, og — tilføjer han — skulle det af kongen eller af et af regeringskollegierne blive befalet at gøre eller tale uret, så er der to veje: at lide og tåle — det vil som oftest være det rette — eller ikke gøre eller tåle det befalede, »ja, en åben vej, hvis ikke, hvis ikke det befalede kan gøres, uden at der syndes«.¹⁴¹

Dette er indholdet af artikel 16 i konfessionen, »unsere herrliche Bundesacte«, som han kalder den: Hvad Gud har forbudt os, kan ingen befale os, hvad Gud har befalet os, kan ingen forbyde os.

Men efter denne lille indrømmelse til slesvig-holstensk side slutter han prædikenen med først at fremhæve, at kongen og øvrigheden har også en samvittighed, læser også bibelen og vil ikke forlange, hvad der er synd, — og dernæst med direkte at spørge, om tilhørerne har bibelen foran sig, om deres samvittighed virkelig taler uberørt af egennytte, ærgærrighed og egensind, om deres erkendelse udspringer af troen. De, der ikke står i troen, frakender han blankt evnen til at bedømme, hvad der er syndigt. »Man høre dette ord. Det bør fremfor alt høres i disse dage. Nu er det sagt«.¹⁴²

Så meget er klart, at Harms fordømmer folkeforsamlingen i Neumünster og alle lignende folkedemonstrationer. Men ellers kan man ikke sige, at Harms stiller tilhørerne overfor en »konfession, som aldrig lader os uden vejledning«. Prædikenen rummer et forvirrende sammenspil af forskellige tendenser. Øvrigheden vil ikke forlange, hvad der er synd — det lyder som en tilslutning til provst Callisens ord om at være øvrigheden underdanig. Vejen til kongen er fri —

det synes at være et råd om at følge grev Reventlows forslag om et bønsskrift til kongen. Hvad Gud har befalet os, kan ingen forbyde os — det synes at godkende den af Reventlow forfattede erklæring, at det ville være landsforræderi at adlyde kongens befaling. Men hvilken af disse veje, Harms finder rigtig, siges ikke. Det hedder blot formanende, at vil man bedømme, om regeringen har handlet syndigt, så må man have troen.

To dage efter denne prædiken forlod de deputerede demonstrativt stændersalen. Harms fandt dette »for vidtløftigt«. I Kiel illuminerede man byen til ære for de hjemvendte deputerede. Harms fortæller i et brev: »Mit hus var, forstår sig, så mørkt, som månen tillod det at være. Hos nogle, der ikke illuminerede, blev ruderne slået ind. Hos mig ikke«. ¹⁴⁸

Harms var ved at planlægge udgivelsen af en række prædikener over den augsburgske konfession. Episoden fik ham til straks særskilt at udgive sin prædiken om konfessionens artikel 16, for, skriver han siden i erindringerne, jeg deler ikke den bekendte opfattelse i Berlin (han sigter til professor Hengstenberg), at en præst ifølge sit kald er stillet indenfor et helt andet område i livet og ikke må indlade sig på det politiske. Nej, kan det fra prædikestolen påtales, når landsbyungdommen stjæler æbler, så kan der vel ikke være noget i vejen for, hvis landsrettigheder bliver røvet — eller står i fare for at blive det — at da præsten også taler derom. Og det samme gælder, hvis fyrsterettigheder bliver krænket og øvrighedens anordninger overtrådt. ¹⁴⁴ — Man bemærker den dobbelte front. Harms vil både forsvare landsrettighederne og fyrsterettighederne.

Det sidste — fyrsterettighederne — ligger ham mest på sinde. Det lyser ud af hans høstprædiken, 6. september samme år. ¹⁴⁵

Vel antyder han, at det måske kan være ønskeligt, at Gud vil minde kongen om hans pligt overfor den hjord, han er hyrde for. Vel indrømmer han, at han ikke er den mand, der kan sige, at dér er hele retten, og dér er hele uretten. Mange træder frem med en færdig dom. »Tro dem, hvem der vil, jeg tror ikke en eneste, endnu ikke«.

Men derudover minder han i høstprædiken om, at Gud har skænket en god høst og dermed dækket et godt bord for folket. Man bør samles om dette bord i fred og ikke slutte sig til dem, som kan gøre høsten til intet og bringe landet i en nød, der er værre, end om

Portræt af Claus Harms, malet 1846 af C. A. Jensen (f. 1792 i Bredsted). Det har tilhørt dronning Caroline Amalie og er formodentlig en slags forstudie til det legemsstore portræt, som Jensen afleverede til den historiske portrætsamling på Frederiksborg slot december 1846, og som gik tabt ved slottets brand i 1859. Det menes, at det var på dronningens opfordring, at Jensen malede Harms til portrætsamlingen. Billedet fremstiller Harms som prædikant, pegende med højre hånd på bibelen, som for ham var troens grundvold. Harms blev ridder af Dannebrog 1836 og dannebrogsmænd 1840. (Se iøvrigt: Sigurd Schultz: C. A. Jensen. I. 1932. 402). Billedet findes på det nationalhistoriske museum på Frederiksborg, hvorfra museumsdirektør Jørgen Paulsen velvilligst har skaffet nærværende gengivelse.

der havde været misvækst. Man bør ikke forstyrre ordenen. Noget sådant gør let en god sag til en tabt sag.

Man bør følge skriftens ord: Underordner eder under al menneskelig øvrighed for Herrens skyld. Det ord gør sig gældende, når et folk vil omstøde det. »Kun eet tilfælde er undtaget, synden. Gud lade enhver se den klart. Men den, der ikke ser den og dog gør modstand, han synder«. ¹⁴⁶

Prædikenen er — med sin indrømmelse af usikkerheden om ret og uret — dog først og fremmest en advarsel mod de slesvig-holstenske demonstrationer. Den slutter da også med den bøn: »Giv vor konge og al øvrighed fred og godt styre, så vi under den må føre et roligt, stille liv i al gudhengivenhed og ærbarhed«. (Ordet: »under« er sat med spærrede typer).

Den åbne vej til kongen forsøgte både grev Reventlow og Harms under kongens ophold i Plön i september 1846.

For grev Reventlow var vejen ikke åben. Kongen ville hverken se ham eller noget andet medlem af den pligtstridige stænderforsamling. ¹⁴⁷ I oktober havde grev Reventlow derefter i Slesvig en sammenkomst med advokat Beseler, der hørte til den radikale fløj af Slesvig-Holstenismen. Beseler havde ledet mødet i Neumünster. De drøftede, hvorledes man kunne sikre sig mod overgreb fra dansk side ved at besætte Rendsborg og eventuelt danne en provisorisk regering. ¹⁴⁸

For Harms var vejen til kongen derimod åben. Kongen ved jo — skriver Harms i et brev —, som hele landet ved det, at jeg er en ven af det absolutte monarki og gerne blæste alle konstitutioner, landdage og synoder ud af verden. Kongen tillod derfor Harms at sige ham bestemt imod. ¹⁴⁹ Det synes ikke oplyst, hvorledes samtalen forløb. Det berettes dog, at Harms — i anledning af nogle embedsafskedigelser i forbindelse med røret om det åbne brev — skal have sagt meget ligefremt til kongen: Deres majestæt, det var ærlige mænd. ¹⁵⁰

Som i sin prædiken 2. august 1846 havde Harms stadig front til begge sider. Jeg sidder nu, så at sige, mellem to stole, mellem den kongelige og den folkelige, skriver han i et brev den 16. juni 1847. Han var heller ikke brændende optaget af sagen. En ydre ting (»Äusserlich Ding«) kalder han den. Han var langt mere optaget af den nye form for rationalisme, der under navne som »die

Lichtfreunde« eller »Freie Protestanten« var ved at dukke op i Tyskland.¹⁵¹

Foreløbig viste Harms sin store loyalitet mod det enevældige styre under det oldenborgske dynasti i en sørgetale i anledning af Christian 8.s død.¹⁵² Han har ærbødige lovord over den afdøde konge og taler beundrende om den alsidige indsigt, kongen lagde for dagen, når man talte med ham. Harms betoner stærkt, at den nye konge er ikke valgt, men givet både kongeriget og hertugdømmerne af Guds nåde. Det bør fastholdes som den bjælke, der bærer tronen.¹⁵³ Om den nye konge véd man, at hans fader har efterladt ham et brev.¹⁵⁴ Det er ikke bekendt, hvad der står deri, men ingen tvivler om, at der deri er skrevet lærdom og visdom, at det er et dyrebart efterladt testamente. Det er ikke så let for Frederik 7. som for hans fader at overtage regeringen. Han står ikke overfor et så roligt og stille folk. Men Harms formaner til håb og fortrøstning, for Frederik 7. er — som sin fader — en hyrde, der er givet folket af Gud.

Under indtryk af den tyske enheds- og frihedsbevægelse, der efter februar-revolutionen i Frankrig antog revolutionære former, vedtog stænderdeputerede fra Slesvig og Holsten på et møde i Rendsborg den 18. marts 1848 at sende en deputation til København for at kræve en fælles forfatning for Slesvig og Holsten og Slesvigs optagelse i det tyske forbund. I København blev følgen det store folketog til kongen den 21. marts og kongens afskedigelse af sine ministre. Da de slesvig-holstenske førere modtog efterretningen om begivenhederne i København, udsendte de — grev Reventlow var blandt underskriverne — den 24. marts en proklamation, hvori det siges, at »vor hertug« af en folkebevægelse i København er blevet tvunget til at afskedige sine rådgivere og til at indtage en fjendtlig holdning overfor hertugdømmerne. Landsherrens vilje er ikke mere fri, og landet er uden regering. Proklamationens fem underskrivere vil derfor foreløbig overtage ledelsen af regeringen, som de »for at bevare landets rettigheder og vor arvehertugs rettigheder« vil føre i dennes navn.

Proklamationen gav det således udseende af, at man kæmpede for kongens sag. Det var grev Reventlow, der — mod den radikale fløjs ønske — gav den dette skær af troskab mod »hertugen«, d. v. s., Frederik 7. Derved fik proklamationen slagkraft i vide kredse — også overfor Harms.¹⁵⁵

Her er det faste udgangspunkt for Harms. Respekten for kongedømmet er ledemotivet i hans holdning. Han er i Ditmarsken vokset op under kongedømmet, er ved læsning, erfaring og eftertanke blevet monarkist, absolut monarkist, og »hvad jeg er blevet, det er jeg vedblevet at være til denne dag«, skrev han 1850.¹⁵⁶ Han ser i den slesvig-holstenske rejsning en kamp til værn for sin konge imod den københavnske »Freiheitsschwindel«.

Snart efter krigens udbrud fik slesvig-holstenerne hjælp fra Preussen. Kong Friedrich Wilhelm 4., der nærrede inderlig afsky for alt, hvad der smagte af revolution, havde sat både tronens og hærens anseelse overstyr ved sin svage optræden under martsdagens uroligheder i Berlin — »han havde måske mere gemyt, end staten kan bære«, har Tysklands store historiker Leopold v. Ranke sagt om ham. Han betragtede det som en »himlens gave«, at han fik lejlighed til at lade hæren høste virak ved at støtte den populære slesvig-holstenske sag. Hjælpen fra Preussen skaffede slesvig-holstenerne sejren ved Slesvig påskedag, den 23. april 1848.

Under indtryk af krigen forandrede Harms et vers i sin sædvanlige bøn på bodsdagen (19. maj 1848) til en bøn om bedre rådgivere for landsfyrsten og om, at bruddet må heles.¹⁵⁷ Han synes så fast forankret i sin helstatsmentalitet, at han næppe har følt den nationale spænding i situationen. Hans inderste ønske var egentlig kun, at man kunne vende tilbage til det gamle patriarkalske forhold i det samlede monarki.

Harms tog for første gang offentligt stilling til striden i en prædiken, som han lod trykke.¹⁵⁸ Den er holdt den 14. maj 1848, altså tre uger efter slaget ved Slesvig, og medens preussiske tropper var rykket over Kongeåen frem til egnen omkring Vejle.

Krigen berøres kun flygtigt: »Den vil forhåbentlig føre til et offentligt liv, som er bedre end vort hidtidige«.

Prædikenen handler derimod om alt det i samtidens kirke, stat og familieliv, der kan skjule Kristus for mennesker. Og det er meget.

I kirken er det den nye form for rationalisme (de såkaldte lysvenner og frie protestanter i Tyskland), han frygter — et problem, som interesserer ham mere end Slesvig-Holstenismen.

I staten er det de forestillinger om frihed og lighed uden skranker, som bliver bibragt folket med tale, sang og orgelmusik. Det er lysten til at styrte og ødelægge: »Konge, minister, general, borgmester, amt-

mand, ligemeget hvem, har mistet folkets tillid«. — Adressen er klar. Der sigtes til den københavnske borgerrepræsentations adresse til kongen, at ministrene »ikke er i besiddelse af folkets tillid«,¹⁶⁹ — men Harms kan iøvrigt meget vel også have tænkt på de slesvig-holstenske afskedigelser af dansksindede embedsmænd efter slaget ved Slesvig.¹⁶⁹

Og endelig er der også meget at sige familielivet på. Uegnede og ukaldede familiefædre bliver lokket eller truet til at deltage i politiske forsamlinger og drøfte republik eller monarki og skrive under på adresser og bliver derved trukket bort fra deres arbejde og deres hjem. Man taler om vielser uden kirkens velsignelse og om forlovelser for det grønne bord på rådhuset, der har samme hellighed som for alteret i kirken. Unge ræsonnerer i politik og religion mod de ældre, og den, der er 60 år og ikke ser på tingene som de unge, regnes for alderdomssvækket. Skolen gør sig uafhængig af kirken og påstår, at forældrene ikke forstår at opdrage deres børn, men »jeg skal opdrage dem, ikke til kristne, heller ikke til borgere — også det — men til mennesker, til harmoniske mennesker«.

Harms har altså meget at sige tiden på. Der er opposition i denne prædiken, men ikke national opposition.

Derimod er der opposition mod dem, der glemmer kirkens og familielivets skader over det politiske røre. Han stiller demonstrativt faren for samfundets verdsliggørelse på linje med dette røre som noget, der burde vække lige så megen bekymring som den konflikt, der optager alles sind.

Og der er opposition mod de radikale frihedsrørelser, hvadenten de optræder i København eller i hertugdømmerne.

Harms' prædiken afslørede den indre spaltning i det slesvig-holstenske parti.

Den mådeholdne helstatsmand Nic. Falck, »al formidlings repræsentant«, som partiets ungdommelige elementer kaldte ham, begyndte samtidig at udgive »Schleswig-Holsteinisches Wochenblatt«. I programartiklen den 9. juni formaner han til ro og citerer af Harms' prædiken følgende udfald mod de radikale elementer: »Folket vil ikke være frit efter jeres teorier, vil ikke være lykkeligt efter jeres ideer! I bringer slaveri i stedet for frihed og bringer nød i stedet for brød«.

Det radikale Kieler-Correspondenz-Blatt karakteriserede omgå-

ende Falcks programartikel som reaktion, »det er, som om man hørte Metternich, salig ihukommelse, tale«. Det udtrykte sin forundring over, at Falck citerer Harms, for det er almindelig kendt, »at den med rette verdensberømte praktiske teolog og sjælesørger har så bornert-teologiske anskuelser om den verdslige stat, som man kun kan vente dem af en landsbypræst«. ¹⁶¹

Harms fortsatte ufortrødent i Falcks blad med en artikel med overskriften »Majestas populi« ¹⁶² (folkemajestæten): Man er kommet dertil, at man i stater, hvor fyrsterne endnu sidder på tronen, åbent skriver, at folket er suverænt. Foreløbig skriver man det kun. Man lade det ikke komme til et forsøg. For at afvende det er det følgende skrevet af en, der rent bogstaveligt er født og opvokset i folket og er forblevet i daglig forbindelse med dette folk eller denne del af folket. Harms skriver rent ud, at folket hverken kan, vil eller bør være suverænt. De, der kalder folket suverænt, er dets argeste fjender. Man må tilbage til en absolut konge.

Ligeså ufortrødent prædikede Harms den 15. august 1848 ved åbningen af den slesvig-holstenske landsforsamling mod det, som han betragtede som Slesvig-Holstenismens vildskud.

Den provisoriske regering havde ladet de forenede slesvigske og holstenske stænder vedtage en valglov, hvorefter der ved almindelig valgret var foretaget valg til en såkaldt landsforsamling. Det blev dennes opgave at udarbejde en grundlov for de forenede hertugdømmer. Det var en demonstrativ handling, der måtte virke udfordrende overfor Danmark, hvor man arbejdede hen mod en fælles forfatning for Slesvig og kongeriget.

Det kan synes lige mærkeligt, at denne forsamling ville høre på Harms, og at Harms ville tale til den. Men bevægelsens førere vidste, hvad det ville betyde, at Harms med sin store autoritet i befolkningen gav forsamlingen sin velsignelse. Og Harms så — ganske som da han i 1835 var villig til at prædike ved åbningen af stænderforsamlingen i Itzehoe — en lejlighed til at sige forsamlingen sin mening. Desuden mente han at handle i overensstemmelse med de retskrav, som han var blevet belært om i Kiel og af grev Reventlow.

I sin prædiken ¹⁶³ forsvarer Harms da også helt og fuldt den provisoriske regerings proklamation af 24. marts: De andre kalder det rebellion, med et mildere udtryk insurrektion. Vi kalder det rejsning (Aufstand), som når man rejser sig (aufsteht) mod en, der vil røve

Titelblad til Harms' prædiken ved landsforsamlingens åbning.

fra en. Således har hertugdømmerne rejst sig til forsvar for den ret, man vil røve fra dem.

Så vidt vidste Harms sig enig med forsamlingen. Men videre rakte enigheden heller ikke. Der var indenfor ridderskabet dem, der frygtede, og blandt de radikale dem, der drømte om, at forsamlingen skulle afsætte landsherren, indføre republik, rasere den sociale orden og afskaffe privatejendom og familieliv.¹⁶⁴ Når Harms påtog sig at prædike for denne forsamling, har det været for at give den radikale fløj et gejstligt alvorsord med på vejen.

De får med rene ord at vide, at de bør lægge forfatningsværket i Herrens hånd. Dertil er hverken egen kraft eller moral nok, men kun religion, den kristne religion, der frigør et menneske fra selvet.¹⁶⁵

Om jeg bedømmer jeres værk på den ene eller den anden måde, det kommer ikke i betragtning, erklærer han, ligeså lidt som når præsten for alteret velsigner et ægteskab. Så skal han heller ikke bedømme det ægteskab, som ægtefolkene indgår, det bliver deres sag, men han siger, hvad ægteskabet er og indvier dem til det.

Og så får forsamlingen iøvrigt at vide, hvad der ligger Harms på hjerte.

Radikale elementer, der vil adskille stat og kirke, får at vide, at det vil være at fratage staten dens hædersdragt og at bygge kirken på løst sand, det vil betyde både statens og kirkens forfald i løbet af kort tid.

Overfor denne forsamling, der er valgt ved almindelig valgret, vedkender Harms sig åbent sin mistro til flertalsbeslutninger: I bringer en herskerinde med ind i jeres forsamlinger, hende kan I ikke lade blive udenfor, det er majoriteten. Den gælder nu engang, som sagerne står, men enhver véd, hvor lidt den altid bærer lys og ret i sit skjold. Man må i åndens kraft tage det op med denne »Despotin«, når den vil beslutte, hvad ikke er godt. Kun således vil man formå at vende den til det rette.

Og endelig vedkender Harms sig overfor eventuelle republikanske elementer sin troskab mod det danske kongehus: Vil forfatningen »lade hertugen [d. v. s. kongen i sin egenskab af hertugdømmernes landsherre] beholde en plads, sin plads? . . . det venter vi«.

Dette er velkendte temaer, som det ikke kan have overrasket nogen at høre fra den gamle konservative kirkemand. Men ret opsigtsvækkende er det krav, han i den aktuelle situation stiller til den nye forfatning.

Situationen var særdeles spændt. Til slesvig-holstenernes store skuffelse havde Preussen under pres fra Rusland trukket sine tropper bort fra Jylland. Yderligere under pres udefra og generet af blokaden af Østersø-havnene forhandlede Preussen om våbenstilstand. Forhandlingerne herom måtte blive mere besværlige, om Slesvig-Holsten fik en forfatning, der måtte irritere Danmark. Det lykkedes Preussen at få udskudt forfatningens vedtagelse til efter våbenstilstanden i Malmø 26. august 1848. Men da denne var sluttet, boycottede landsforsamlingen den. Ikke blot vedtog den grundloven den 15. september og hermed Slesvigs indlemmelse i det tyske for-

bund (§ 3). Men yderligere forberedte den krigens fortsættelse ved en bevilling til den slesvig-holstenske hær.

Disse begivenheder, der altså ligger senere end Harms' prædiken, kaster lys tilbage over den udfordrende holdning i landsforsamlingen. Det er overfor denne holdning, at Harms ufortrødent stiller den fordring til forfatningen, at den ikke blot skal tilfredsstille hertugdømmerne (»unserm Lande zusagend sein«), men også være antagelig (»genehm sein«) i nord og syd, i vest og øst. Ellers bringer den ikke freden.

Med denne fordring kunne Harms ikke vente megen tilslutning i forsamlingen. Det var nemlig ikke blot en udtalt fredsappel til en forsamling med udpræget kampvilje. Det var en udtalt opfordring til ikke at indlemme Slesvig i det tyske forbund, for det ville gøre freden umulig.

Men Slesvigs optagelse i det tyske forbund var netop, hvad flertallet af forsamlingen stiledede mod. Den provisoriske regering havde den 28. marts søgt forbundet om Slesvigs optagelse. I april havde den forordnet valg til forsamlingen i Frankfurt. Den 15. september blev indlemmelsen grundlovsfæstet af landsforsamlingen.¹⁶⁶

Stædigt fulgte slesvig-holstenerne altså deres program. De rustede sig til fornyede krigshandlinger. De sikrede sig den afgørende indflydelse i den såkaldte »fællesregering« for hertugdømmerne under våbenhvilen. Tilstanden var utålelig for Danmark, der derfor op-sagde våbenstilstanden. Den 3. april 1849 begyndte krigen igen. Med fortrøstning så slesvig-holstenerne hen til centralregeringen i Frankfurt.

Nationalforsamlingen i Frankfurt var skabt af revolutionsbevægelsen i Tyskland. Den var trådt sammen den 18. maj 1848, valgt for hele Tyskland efter demokratiske principper. Den havde til opgave at virkeliggøre mange tyskes drøm om Tysklands samling og om en fælles tysk folkerepræsentation. Den var ved krigens udbrud tilsyneladende nået til forjættende resultater. Man havde vedtaget »grundrettighederne«: presse- og forsamlingsfrihed, afskaffelse af adelsprivilegier og ophævelse af statskirken. En forfatning var vedtaget. Og som kronen på værket havde man valgt kong Friedrich Wilhelm 4. af Preussen til kejser for det samlede Tyskland.

Slesvig-holstenerne nærrede gode forhåbninger om, at Frankfurt-regeringen ville yde dem fornøden militær støtte, og at ikke blot

Holsten, men også Slesvig ville blive tilknyttet det store tyske kejserdømme. Centralregeringen i Frankfurt indsatte da også den 26. marts 1849 et statholderskab — grev Reventlow-Preetz og advokat Beseler —, der efter våbenhvilens ophør skulle styre hertugdømmerne i centralregeringens navn og efter den grundlov, som landsforsamlingen havde vedtaget den 15. september 1848. Endvidere udkommanderede centralregeringen tropper fra forskellige tyske stater under en preussisk general til støtte i kampen. Og endelig var en stor deputation fra Frankfurt på vej gennem Tyskland til Berlin for den 3. april — dagen for krigens genoptagelse — at tilbyde Friedrich Wilhelm kejserkronen. Deputationen blev flere steder stærkt hyldet, særlig mærkede man sig den festlige modtagelse i Hannover med fakkeltog og festmåltid, med taler og nationale sange, idet man med glæde erfarede, at også »Schleswig-Holstein meerumschlungen« blev sunget.

Den 3. april fik deputationen foretræde for Friedrich Wilhelm. Men han nærede for høje tanker om sit kald som Preussens konge »af Guds nåde« til, at han kunne tænke sig at blive »revolutionens konge«. Han nægtede at modtage kejserkronen uden godkendelse af Tysklands kronede hoveder, fyrster og frie stæder. Stor var skuffelsen over kongens svar, og yderligere forstemt over hans sårende ytringer ved det lidet festlige taffel efter modtagelsen vendte deputationen tilbage til Frankfurt.

Med en blanding af skuffelse og glad forventning begyndte krigen for slesvig-holstenerne. Drømmen om det store tyske kejserdømme, som man havde set hen til, fortonede sig i det uvisse. Men samtidig syntes danskernes tab af to orlogsskibe ved Eckernförde den 5. april et godt varsel for krigens videre forløb.

Under disse blandede indtryk holdt Harms sin afskedsprædiken. På grund af en stærk svækkelse af synet, der førte til blindhed, måtte han i 1848 søge sin afsked. Han imødeså med bekymring den mulighed, at man kunne nægte ham pension på grund af hans anerkendelse af den provisoriske regering i Kiel. Den 22. december 1848 blev der bevilget ham afsked til påske 1849 samt pension. Lettet skrev han til svigersønnen, provst Balemann i holstensk Oldenburg, at nu var de, Gud være lovet, befriet fra deres bekymringer, og i betragtning af hans opræden — set med danske øjne — var der i ordets egentlige forstand givet ham amnesti.¹⁶⁷

Harms holdt sin afskedsprædiken i Kiel den 8. april 1849, påskedag.¹⁶⁸ Prædikenen har selvfølgelig væsentlig religiøs karakter. Han indskærper de bærende grundtanker i sin forkyndelse: Kirken hviler ikke på ord, som vinden leger med, men på historiske begivenheder, der ligger fast som sten, således som den sten, der var væltet fra Kristi grav. Kirken hviler ikke på en overenskomst mellem de troende, på folkesuveræniteten, men på Kristi indstiftelse. Præsteembedet er indstiftet af Kristus selv, »det salige embede har båret mig mere, end det er blevet båret af mig«.

Men med få ord får han dog også indflettet et par ord til slesvig-holstenernes blandede følelser. Glæden over sejren ved Eckernførde kan han dele i tillid til, at kampen for hertugdømmernes rettigheder er retfærdig. »Eckernførde har fået en særlig glædelig påskefest og med den hele vort land«. Men skuffelsen over, at de højtspændte forventninger til Frankfurterforsamlingens forsøg på at få Tyskland samlet under en kejser ikke blev indfriet, deler han ikke. I sin indgroede mistillid til alle folkevalgte forsamlinger og altså også til forsamlingen i Frankfurt indskyder han i forbindelse med ordet »folkesuveræniteten« ganske spontant — med en karakteristisk modstilling af ordene — sit syn på godt og ondt i tiden: »Augsburger Confession, Frankfurter Confusion«.

Udsigterne syntes foreløbig gode nok for slesvig-holstenerne. Inden længe var Fredericia belejret af slesvig-holstenske tropper, og det preussiske troppekongent stod syd for Århus. Men Friedrich Wilhelm bed sig mere og mere fast i sin konservative kurs. Han brød med Frankfurterforsamlingen, der var ved at gå i opløsning. Han lod kun de preussiske tropper yde en valen støtte til slesvig-holstenerne, der led nederlag ved Fredericia den 6. juli. Og få dage efter, den 10. juli 1849 sluttede han våbenstilstand, atter til slesvig-holstenernes store harme. Der blev indsat en »landsforvaltning«, der indtil videre skulle styre Slesvig i den danske konges navn. Den bestod af en dansker, en preusser og en engelsk opmand. Det nordlige Slesvig blev besat af svensk-norske tropper, det sydlige af preussiske tropper.

Men det statholderskab, som Frankfurtregeringen i april havde indsat til at styre begge hertugdømmer, nægtede at anerkende landsforvaltningen og gjorde krav på — under forbehold af landsherrens rettigheder — at føre regeringen i begge hertugdømmer. Reelt fik

statholderskabet støtte af de preussiske besættelsestropper, så landsforvaltningen var magtesløs i egnene syd for demarkationslinjen.

Denne strid mellem to regeringsmyndigheder bragte præsterne i Slesvig ud i de pinligste vanskeligheder. Den provisoriske regering havde den 3. juli 1848, da C. F. Callisen nedlagde embedet som biskop i Slesvig, indsat provsten i Hütten provsti, Nic. Joh. E. Nielsen, som biskop over den tysktalende del af Slesvig, og provst Rehhoff i Åbenrå som biskop over den dansktalende del. Særlig under førerskab af Nielsen og den temperamentsfulde præst ved St. Michaelskirken i Slesvig, senere professor i Rostock, Michael Baumgarten, stillede de fleste af Slesvigs præster sig på det slesvigholstenske statholderskabs side. De deltog i den såkaldte »passive modstand« mod landsforvaltningen. De nægtede at læse den danske konges proklamation til befolkningen fra prædikestolene. De nægtede at bruge den påbudte kirkebøn for Frederik 7. og »hele det kongelige arvehus«. Disse lydighedsnægtelser førte til en række afskedigelser af præster i det nordlige Slesvig, hvor landsforvaltningen havde herredømmet. Særlig opsigt vakte provst Rehffoffs afskedigelse.

Holstenske gejstlige udsendte sympatiadresser for deres slesvigiske kaldsfæller. Harms holdt sig i baggrunden. Han underskrev ingen adresse. Han mente, at hver enkelt gejstlig, der nægtede landsforvaltningen lydighed, handlede ret, men fælleserklæringerne tog han — dog ikke særlig afgjort — afstand fra.¹⁶⁹

Derimod søgte Harms at vinde forståelse i Berlin for de betrængte slesvigere.

Når Friedrich Wilhelm 4. trak sig ud af krigen, var det dels under pres fra Rusland og Østrig, men dels også under indflydelse fra den pietistisk-konservative »kamarilla«. Det var mænd som den juridiske professor F. J. Stahl, hvis system hvilede på den overbevisning, at statens magt har sin berettigelse i fuldmagt fra Gud, og at stat og kirke er de objektive magter, der alene kan værne mod revolutionens subjektive vilkårlighed. »Ikke majoritet, men autoritet« var hans slagord. Det var endvidere den teologiske professor E. W. Hengstenberg, der siden 1827 stod som udgiver af »Evangeli-sche Kirchenzeitung« og betragtede det som en hellig pligt at bekæmpe alt, hvad der smagte af rationalisme og politisk liberalisme. Han var tillige hofpræst og havde en høj stjerne hos kongen, der havde alle hans bøger i sit bibliotek. Videre kan nævnes brødrene

v. Gerlach. Præsidenten for appellationsretten Ludwig v. Gerlach var medarbejder ved Hengstenbergs blad. Otto v. Gerlach, kaldet »Berliner-Wesley« på grund af sin medvirken i utallige kristelige virksomheder, var på det tidspunkt hofpræst i Berlin og højt skattet af kongen.

I denne kreds nærrede man den faste overbevisning, at slesvig-holstenerne rangerede på linje med tidens revolutionære, og at præster i Slesvig, der sluttede sig til slesvig-holstenerne, havde forbrudt sig mod det kristelige påbud om at være øvrigheden underdanig.

Der blev gjort flere forsøg på at overbevise disse mennesker og kongen om det modsatte. Præsten i Grumtofte, Georg C. W. Schmidt var således sammen med to bønder fra Angel i audiens hos Friedrich Wilhelm den 23. september 1849.¹⁷⁰ Særlig virksom var den før omtalte Nic. J. E. Nielsen, der ledsagede denne deputation og iøvrigt opsøgte Stahl og skriftlig henvendte sig til Berlins gejstlighed (24/9 1849) og til hofpræsten Otto v. Gerlach (19/9 1849). Han søgte at gøre denne begribeligt, at det var helt urimeligt at stemple den slesvig-holstenske sag som ukristelig, når næsten hele gejstligheden og mange kristelige menigheder i de to hertugdømmer, hvis åndelige fader Harms er, »jeg kan sige, for Kristi skyld«, har taget del i bevægelsen. Med den konservative Harms' navn skulle bevægelsens legalitet være garanteret.¹⁷¹

Formodentlig var det for at støtte sin gode ven Nic. Nielsen i hans energiske bestræbelser for at vinde forståelse for de slesvigske præsters stilling, at Harms henvendte sig til Friedrich Wilhelm i tillid til, at han som en konservativ kirkens mand kunne gøre indtryk på den kristeligt sindede konge.

Hans brev til kongen¹⁷² er formet på den ejendommelige på én gang respektfulde og åbenhjertige måde, som kun Harms kunne gøre det. Han henvender sig til kongen efter først at have talt med Gud, således som i sin tid jødinden Esther gjorde, da hun henvendte sig til kong Artaxerxes. Han forsvarer sin henvendelse ved at spørge, om han som præst kun bør tale om religion og overlade andre at tale om ret; »ret er jo religion, og religion er jo ret«. Og han slutter fyndigt som en præst, der kender betydningen af sit kald:

»Gammel stil, frisk sandhed.

Deres forbeder hos Gud

Harms«.

Han erklærer kategorisk: vi er ikke rebeller. Han skåner ikke kongen. Han foreholder ham det ulogiske i, at han har vendt sig fra slesvig-holstenerne: De blev ikke regnet for rebeller året før, hverken i Tyskland og særlig heller ikke i Preussen og af Preussens monark. Og ingen kan påvise, at slesvig-holstenerne er blevet, hvad de ikke var, da tyske tropper på deres fyrstes befaling kom dem til hjælp.

Han skåner ikke kongen for at lade ham vide, hvilken situation han har bragt slesvigerne i ved den afsluttede våbenstilstand: Den danske konge har udstedt en proklamation, hvori han stempler slesvigerne som rebeller. Landsforvaltningen går frem, så det må ægge slesvigerne til en passiv modstand, der nødvendigvis må have aktiv modstand til følge. Næsten alle gejstlige har allerede erklæret, at de ikke vil publicere kongens proklamation. Det vil fremkalde volds-handlinger. Preussere og svenske på den ene side, slesvigere og holstenerne på den anden side vil skyde og spidde hinanden. »Vi, et svagt folk, vil let blive skudt sønder og sammen«. Slesvig forvaltes af en kommission, der delvis er udnævnt af den nation, der for tiden er hertugdømmernes fjende. Den vil skabe nyt regeringspersonale, der — selvom de er slesvigere og holstenerne — er dansksindede. Det går ikke an. »Slesvig hører ikke til Tyskland. Det var forkert, at man forbandt det med Tyskland sidste år. Det burde ikke være sket. Men det er heller ikke noget dansk land, end ikke i sin nordligste landsby, eller ret er ikke mere ret«.

Efter således at have markeret, hvor langt og hvor kort han kan følge slesvig-holstenerne politisk, slutter han med at udtale sin tillid til kongen og erklære, at han beder Gud lede kongens hjerte til gavn for hertugdømmerne og deres kirke.

Det blev dog de politiske magtstridigheder i Tyskland efter Frankfurterforsamlingens opløsning og den russiske zar Nikolai 1., der blev bestemmende for den svage preussiske konges politik. Den 2. juli 1850 sluttede Preussen fred med Danmark uden nærmere afgørelse om Slesvigs fremtidige stilling. De svenske og de preussiske besættelsestropper forlod Slesvig. Slesvig-holstenerne gjorde et sidste forsøg på at føre kampen tilende, men led nederlag ved Isted den 25. juli. Den 29. november måtte Preussen ved overenskomsten i Olmütz bøje sig for Østrigs krav om en fælles østrig-preussisk besæt-

telse af Holsten. Statholderskabet veg pladsen for en østrigsk og en preussisk kommissær i Holsten.

I et brev, som Harms dikterede, da rygterne gik om denne ordning, hedder det vemodigt: »her er dog igen noget politisk, en rigtig slyngplante om mit litterære liv«. ¹⁷³

Slesvig var besat af danske tropper og blev styret af kammerherre Tillisch som overordentlig regeringskommissær. Han måtte føre et fast styre for at bringe ro i landsdelen. En del slesvig-holstenske embedsmænd blev fjernet. De præster, der blev fordrevet eller selv havde forladt landsdelen, kunne ikke gøre sig håb om at vende tilbage til deres embeder. Men de mødte også vanskeligheder, hvis de ville søge sydpå. De toneangivende preussiske gejstlige stempede dem som oprørere. Særlig Hengstenberg gjorde sit for at bringe dem i vanry. Harms tog dem kraftigt i forsvar overfor den almægtige hofpræst.

I »Evangelische Kirchenzeitung« stillede Hengstenberg Slesvig-Holstenismen på linje med andre revolutionære folkeopstande og erklærede de gejstlige deltagere i bevægelsen for skyldige i ulydighed mod deres retmæssige landsherre og i brud på deres troskabsed. Han fremhævede, at Harms ikke var delagtig i rejsningen, men bebrejdede ham, at han som gejstlighedens midtpunkt havde tiet og ikke formanet præsterne til ikke at handle, som de gjorde.

Harms skriver den 23. februar til Balemann, ¹⁷⁴ at han er i tvivl om, hvorvidt han skal svare og morer sig med den tanke, at han kunne underskrive sig »en af de djævelske«, idet Hengstenberg foreholder præsterne ordet: at fejle er menneskeligt, at forblive i fejltagelsen er djævelsk. Når han bestemte sig til at svare, var det vel også, fordi han ikke ville lade beskyldningen for rebellion hvile på sit hjemland, da det havde forsøgt at forsvare sin ret, fordi Frederik 7. ikke formåede det. ¹⁷⁵

Hans svar er dateret 8. marts 1851. ¹⁷⁶ Han bebrejder Hengstenberg: 1. at han stiller sig op med en sådan autoritet overfor de slesvig-holstenske gejstlige — Harms indbefattet — og overfor hele Tyskland. 2. at han bruger Guds ord til at bevise, at præsterne er rebeller. Han bør ikke være så flot med skriftsteder (»Luxuriren Sie nicht mit den vielen von Ihnen angezogenen Schriftstellen«). Efter Hengstenbergs måde at fortolke skriftsteder på skal et folk forholde sig roligt, om så en Caligula vil kappe hovedet af det. »Jeg er abso-

lutist, er det mere end måske nogen i landet«, men vil dog kalde en rejsning retfærdig, når den hviler på så mange og gode grunde. 3. at han blander sødt og bittert sammen, erklærer på den ene side, at en stor fristelse har ramt præsterne, og på den anden side, at der er ingen velsignelse over deres sag, deres forhåbninger forgår som en morgensky. »Hvem, menneske, har kaldet Dem til at udtale en sådan dom?«. Ved Hengstenberg, at den danske regering i Slesvig anbefaler gudstjenester på dansk i Sydslesvigs menigheder, hvor ingen forstår dansk, og de præster, som endnu fungerer som præster, ikke kan prædike dansk?

Personligt protesterer Harms mod, at Hengstenberg, der er så lidt kyndig i sagen, fremstiller ham som udelagtig i bevægelsen. Harms har netop underkastet sig den provisoriske regering og mener, han har handlet ret. I overensstemmelse hermed har han prædikeret, bedt og lejlighedsvis også ytret sig skriftligt. Han frabeder sig at blive fremstillet som gejstlighedens midtpunkt. Præsterne står ikke i et sådant discipelforhold til ham. Han vil ikke beskyldes for at kunne tænke sig at gælde for en sådan autoritet. Det virker som en underforstået protest mod at få påduttet en så autoritær indstilling som Hengstenbergs.

Brevet slår i det hele taget meget præcist ned på den selvsikkerhed, som skaffede Hengstenberg så mange modstandere — også i helt andre kredse. Det er forståeligt, at det blev meget påskønnet af Harms' kaldsfæller i hertugdømmerne. Men blandt preussiske gejstlige har det næppe virket meget. Det fik de fordrevne slesvig-holstenske præster at føle, når de søgte ansættelse i Tyskland. »I Preussen skal man overhovedet være præsterne fra Slesvig lidet gunstig«, skriver Harms den 8. juli 1851.¹⁷⁷

I begyndelsen af 1851 indførte Tillisch — efter en undersøgelse af sprogforholdene i Slesvig — ved de såkaldte sprogreskripter dansk gudstjeneste hver anden søndag i en række mellemslesvigske sogne. Det var de steder, hvor der hidtil kun var prædikeret på tysk, men hvor man mente, at det danske sprog havde en så stor plads i befolkningens daglige sprog, at man fandt det formålstjenligt at hæge om det.

Harms hørte med bekymring om kirkens stilling under det danske styre, »die schwere Dänenhand«. Han fulgte de slesvigske menigheders kår under sprogreskripterens bestemmelser. Han følte det som

Daguerreotypi fra 1850'erne, altså fra Harms' sidste levetid. (Se: Schr. d. Ver. 2. VIII. Kiel 1926-28. 625).

en forsmædelse, som en bitter krænkelse, der gik dybt hos alle de bedre i folket, at Slesvig blev dansk, og at Holsten måske ville blive det samme. »Den arme kirke i Slesvig. I mange menigheder, hvor der aldrig er blevet prædikeret dansk, bliver der det nu, og for en stor del rationalistisk«. ¹⁷⁸

Han fulgte også med deltagelse de afsatte præsters skæbne. Med sin sans for livets rent praktiske sider havde han også lyst til, hvis han var yngre og kunne se, at åbne en fejde mod det danske plageri af folket (»Volksquälerei«) ved indførelsen af dansk mønt og dansk møntberegning. ¹⁷⁹

Harms kalder det politiske en slyngplante om sit litterære liv. Hans litterære liv var på det tidspunkt hans erindringer, hans »Lebensbeschreibung«. Bogen blev nedskrevet efter hans diktat af flere forskellige, bl. a. den senere provst i Pløn, Rehoffs svigersøn, N. F. Neelsen, der tjente som feltpræst i den slesvig-holstenske hær. Den udkom i 1851. ¹⁸⁰

Harms skriver til Balemann om arbejdet med bogen: ¹⁸¹ Det er jo kun et sammendrag, dog har det givet mig noget arbejde, ydre, som

ydre arbejde er det mest passende for min alder. Hovedet er blevet brugt længe, og dets dom er blevet min samtid for stabil. Lad min verden have taget mig, som jeg har givet mig til den, således og ikke anderledes. Bogen er et temmelig tro billede af mig på de forskellige livstrin, mangelfuldt, ufuldført ganske vist.

Som et troværdigt billede uden personlige afsløringer virker bogen på læseren. Harms følger den sunde regel, han i sin tid gav sine studenter: I skal ikke blotlægge jert indre livs rødder.¹⁸² I sin karakteristiske stil og med levende fortælleevne beretter han om sit livs brogede begivenheder, ikke uden naturlig og taknemmelig glæde over, hvad han har haft lykke til at udrette. Sine meninger lægger han åbent for dagen, så får verden tage ham, som han er.

Bogen handler væsentlig om hans gejstlige virksomhed. »Mit præsteembede, det alene, har været mit liv«. ¹⁸³ Om politik er der kun få sider. Det var ham en ydre ting.

Hvad det politiske angår røber bogen ingen følelse af et nationalt modsætningsforhold til Danmark. Helstatsmentaliteten lå ham i blodet. Den var kommet til udtryk i 1839 i hans lovprisning af Frederik 6. som en fader for danske og tyske. I 1848 fortalte han hertugdømmernes befolkning, at der var ingen grund til medlidenhed med dem. Ingen steder hersker der mere frihed, mere retfærdighed og bedre materielle levevilkår.¹⁸⁴ Når han i 1851 klager over, at Slesvig bliver dansk — og måske Holsten med, må det forstås udfra det retssynspunkt, som han havde tilegnet sig i professor- og adelskredse, og ikke udfra national antidansk følelse. Han udtrykker i erindringerne de bedste ønsker for Danmark, hvor han kun må beklage, at Danmark har mistet det ene af sine to rigsklenodier, det absolutte monarki, men håber, at landet må bevare det andet, sundtolden.

Han omtaler ikke det slesvig-holstenske retssynspunkt i erindringerne. Det har forekommet ham selvfølgelig, hvorfor han også et par steder omhyggeligt betoner titlen »hertug« for den danske konge i hans egenskab af hertugdømmernes landsherre, — ordet forekommer ikke brugt om hertugen af Augustenborg.

Derimod bruger han mange og stærke ord om modsætningen mellem enevælde og folkestyre, lovpriser det uindskrænkede monarki som det bedste på jorden næst efter kristendommen og fordømmer majoritetens despoti, stænderforsamlingerne, der skulle være kit

mellem fyrste og folk, men er blevet en kile, der skiller fyrste og folk fra hinanden. Det er i virkeligheden folkestyret, der får skylden for konflikten mellem Danmark og hertugdømmerne. I dette lys ser han den, og ikke i lys af national modsætning eller i lys af retsspørgsmålet. Derfor betoner han stærkt, at han har søgt at modarbejde stændernes indførelse, at han i 1835 havde tænkt sig at formane stænderne i Itzehoe til at gøre fyrstetjeneste og gudstjeneste til ét, og at han i 1848 formanede landsforsamlingen til at lade hertugen beholde sin plads som landsherre. Derfor anfører han kun én grund for sin tilslutning til den provisoriske regering i 1848: han anså den for den retmæssige, fordi man ved en revolution i København havde gjort kongen af Danmark, hertugen af Slesvig og Holsten, ufri.

I lys af dette syn på monarki og folkestyre spår han, at før alle konstitutioner atter er ophævet, alle foreninger, der har politiske formål, atter er forbudt, alle repræsentantvalg med deres snak er blevet ulovlige, og alle offentlige blade og politiske skrifter er stillet under den gamle gode presselov, kan man ikke håbe på nogen frihed, ro og velstand, så man kan sidde uforstyrret foran sin dør ved fyraften og sammen med sin nabo uden skænderi udveksle nyt fra aviserne.

Harms har fortsat sin plads »mellem to stole«. Han kan følge slesvig-holstenerne, forsåvidt som de vil værne deres landsherre mod revolutionen i København. Han kan ikke følge dem, forsåvidt de også vil gå ad revolutionens fordærlige vej.

Harms véd, at han står næsten ene med sin anskuelse om konstitutionel forfatning og absolut monarki.

De radikale slesvig-holstenerne fandt da også hans anskuelser så bornerte som en landsbypræsts. Han kan som slesvig-holstener kun henregnes til en fløj af ridderskabet.

I 1850 fremstillede klosterprovsten i Uetersen, grev Otto Rantzau, ridderskabets ønsker for den engelske gesandtskabssekretær i København.¹⁸⁵ De gik ud på, »at ridderskabet holdt fast ved troskaben mod kongen af Danmark som deres hertug og ikke ønskede at forlade monarkiet«. Ridderskabet var skuffet over statholderskabets revolutionære tilbøjeligheder. Kom det endelig til det yderste, ville ridderskabets medlemmer hellere se Holstens forhold til Tyskland ændret end Slesvigs til Danmark. Men hvad man ønskede var, »at

Slesvig og Holsten blev sammen uden ændringer i forhold til Tyskland, men stadig inden for det danske monarki«.

Denne troskab mod den danske konge og det danske monarki, blot Slesvig forbliver et hertugdømme og ikke indlemmes i Danmark, og afvisningen af alle revolutionære tendenser er netop Harms' standpunkt.

Og netop fordi den slesvig-holstenske rejsning fik tilslutning af Harms, der var kendt for sin kongetroskab, fik bevægelsen det skær af loyalitet og legitimitet, som blev af så afgørende betydning for den provisoriske regerings almindelige anerkendelse og bevægelsens almindelige tilslutning,¹⁸⁶ — også dens tilslutning hos præsterne.

Michael Baumgarten skriver i sine erindringer,¹⁸⁷ at hvad der ledede og styrkede den slesvig-holstenske gejstlighed i dens optræden 1848-50, var Cl. Harms' ånd. »Harms har ingen vejledning sendt os til Slesvig, hvordan vi skulle forholde os, men Guds ånd, hvis indflydelse vi erkendte og ærede i Harms, har ledet os på vor plads«.

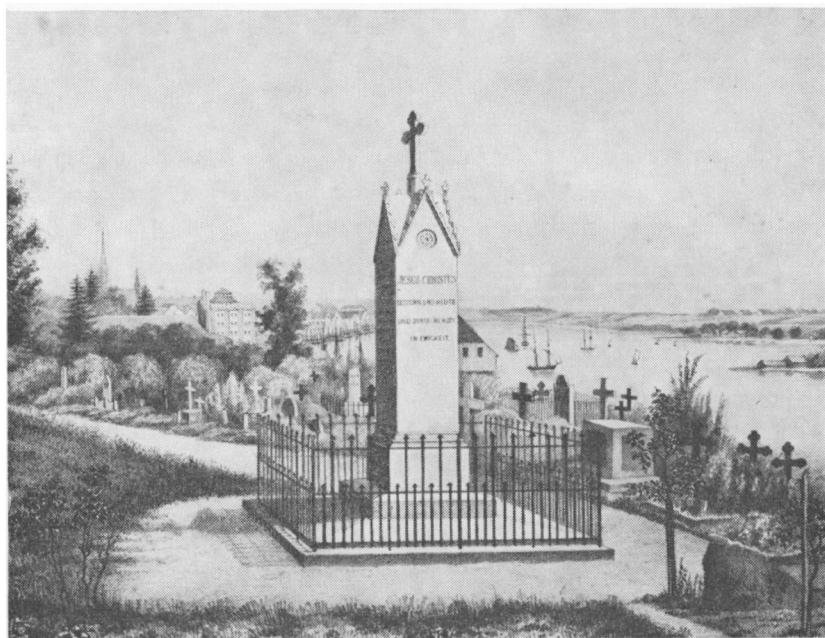
Man har ellers tillagt Baumgarten den afgørende indflydelse på præsterne i disse år. I 1894 skriver redaktøren af »Kirchen- und Schulblatt«, pastor Wurmb i Pinneberg,¹⁸⁸ at det er et bevis på den personlighedens magt, som Baumgarten ejede i sin ungdomskrafts tid, at han forstod at gøre sit egentlig dog ret individuelle standpunkt til et samlingspunkt for næsten den hele daværende slesvigske-holstenske gejstlighed, og at mænd som Nielsen og Rehhoff overhovedet kun betragtede situationen, som han opfattede den.

Sandheden bliver vel så den, at Harms' navn som en garanti for, at rejsningen ikke var i strid med Guds ord, bød præsterne den beroligelse for deres samvittigheder, som gjorde det muligt for Baumgarten ved sin pågående agitation at få dem til at følge trop.

D) SAMMENFATNING

Claus Harms døde den 1. februar 1855.

Han stod i den almindelige bevidsthed som den, der havde bragt hertugdømmernes kirke ind i den rette kurs igen. Lad så være, at kirken også uden ham ville have fulgt tidens almindelige tendens og stort set have styret den samme kurs, så blev det nu engang ham, der kom til at stå som førerskikkelsen, ikke fordi han var egentlig nyskabende, men simpelthen i kraft af sin personlighed. Af særlig betydning blev hans indflydelse på de teologiske studenter, hvorved

Claus Harms' grav i Kiel med mindestøtte rejst af menigheden.

han kom til at præge hertugdømmernes præstestand i et par generationer.

Det var først og fremmest som prædikant, han kom befolkningen ind på livet. Fra sin barndom var han fortrolig med dens sprog og levevis. Med sin psykologiske indfølingsevne forstod han at tale til den enkelte. Med sit poetiske gemyt kunne han uden sentimentalitet tale til menneskers religiøse følelse. Hans overbevisende redelighed gav hans ord vægt.

Men dermed fik hans ord også vægt, når han greb ind i den offentlige debat, såvel kirkeligt som politisk.

Kirkeligt virkede det stærkt, at han forkyndte fædrenes gamle tro. Ganske vist fandt Twesten ikke, at han evnede at give sin rettroenhed fornøden teologisk begrundelse. Sjællands lærde biskop Fr. Münter kaldte Harms et højst talentfuldt menneske og en gripende taler som få, men uden grundige kundskaber.¹⁹⁹ Men Harms' ord fængede, når han med uførtødent mod og varm overbevisning

forsvarede den gamle lutherske lærebygning og specielt »unsere herrliche Bundesacte«, den augsburgske konfession, og hans konservative indflydelse holdt sig i kirkelige kredse en rum tid.

Politisk havde han tidligt talt med vægt i sin opsigtsvækkende prædiken 1814, »Der Krieg nach dem Kriege«. I 1848 virkede det stærkt, at han anerkendte den provisoriske regering og prædikede ved åbningen af landsforsamlingen den 15. august. Han blev derfor taget til indtægt af slesvig-holstenerne. I virkeligheden stod han hele tiden med front til begge sider. Han ville forsvare både landsrettighederne og fyrsterettighederne. De sidste var ham hovedsagen. Det lagde han ikke skjul på overfor den radikale fløj af slesvig-holstenerne, der til gengæld fandt ham bornert som en landsbypræst. Men selv om han iøvrigt kunne kalde det politiske for en ydre ting, en slyngplante om sit litterære liv, så var og blev fyrsterettighederne ham en hjertesag.

Hans kirkelige og politiske konservatisme er nemlig kun to sider af samme sag. De lader sig efter hans tænkemåde ikke skille. I ortodoks kristendom så han forudsætningen for enevælden af Guds nåde, for legalitet og moralitet, så man ikke skulle behøve en galge i hver landsby. I fornægtelsen af ortodoks kristentro, i rationalismen, så han årsagen til tidens »Freiheitsschwindel« og dens brutusgerninger.

Dette standpunkt rummede for Harms ingen problematik. Han tog det aldrig op til revision. Sin tiltro til den augsburgske konfession og sin fordømmelse af alle frihedsrørelser stod han fast på til sine dages ende. Det var de faste ledemotiver i hans deltagelse i den offentlige debat. Det var dem, der kom til udtryk i hans afskedsprædiken: »Augsburger Confession, Frankfurter Confusion«.

BILAG

Brev fra Harms til Nic. J. E. Nielsen. 10/7 1848.

Kiel. Juli 10, 48.

Also ich soll auch noch Vater heissen, m.[ein] l.[ieber] N.[ielsen] nachdem Sie Gen.[eral] Sup.[erintendent] geworden sind? Nun ja, ich habe u.[nd] behalte den Namen gerne, Sie werden ja wissen, aus welchem Grunde er mir von Ihnen gegeben wird, ich weiss nicht weiter, als dass ich Sie ähnl[ich]wie einen Sohn liebe. Einerlei auch, ob Sie ausser der Liebe noch von einem frühern tiefern Namensgrund wissen, Standesverändr[un]g, Amtserhö[h]un]g kommt bei einem solchen Verhältniss nicht in Betracht, lässt die Namen stehen.

Aber, m. l. N. wasmassen mein Schreiben eine Begleitung ist auf Ihren Lebensstufen, von Sarau an, so fungire ich jetzt zum letzten Male, denn höher hinauf gehts ja nicht, in unsrer gegenwärtigen Kirchenv[er]fass[un]g ja nicht. Wie thu' ich denn? Ich trete zu Ihnen, nehme Sie untern Arm u. sage: Noch höher! kommen Sie mit mir, erheben wir uns zum Thron Gottes u. beten, das Wort nehme ich.

Vater unser im Himmel, ich stehe hier mit diesem Diener, der selber es noch besser weiss, ich weiss aber auch davon, wie Du ihn geführet hast von seiner Kindheit an u. besonders, auch Menschenaugen sichtlich in den letzten Jahren, ganz besonders in den letzten Monaten noch. Wir sagen dafür Dank u. geben Dir alle Ehre. Ich meine nicht, Allwissender, dass in ihm ein Trachten gewesen sei nach dem Amte, darein er jetzt gesetzt wird, ebenso wird er auch u. vor deinen Augen frei seÿn, rein seÿn von jeglicher menschl[icher] Freud an demselben, siehe, da meine ich, das Gefäss gefalle Dir, dass Du Deinen Segen dahinein legst in neuer frischer Ausrüst[un]g, wie er es braucht, u. fleht auch mit eigenem Wort dies an. Erhöre ihn u. mich. Und als bewegter das Meer ist, nun er steuern soll, als dichter die Sturmvögel fliegen, nun er ausfährt, wollest Du noch sein Rath u. seine Weisheit u. seine Kraft seÿn u. seine Behütung, u. — sein Lohn — das bitt ich, — wie er auch keinen weitern begehrt als Dein gnädiges Wohlgefallen an ihm u. seinem Thun, nur um d. Eine bitt ich: dass Du wollest, was einmal eines Kirchendiener's Wunsch gewesen, ihn bei seinem Leben deine heilige christl[iche] Kirche sehen lassen, wie sie in ihren besten Zeiten gewesen ist. Amen, in Jesu Namen.

Im Augenblick, hiernach, Du v[er]stehst mich, kann ich Dich, — Sie nennen. Gehe hin mit diesem Gebet, wo Du Deine Betstätte hast, u. setz'es fort. Dann bekommst Du.

Auch von andern Dingen, — geschr[?]. — Das Sohn u. Du für diesmal.

Dein Vater *Harms.*

Kiel. Juli 10, 48.

Altså jeg skal også stadig hedde fader, min kære Nielsen, efter at De er blevet generalsuperintendent? Nu ja, jeg har og beholder gerne navnet, De

behager Dig, så Du lægger Din velsignelse ind deri med ny frisk udrustning, som han behøver det, og beder også med egne ord inderligt derom. Hør ham og mig. Og jo mere bevæget havet er, nu da han skal stå ved roret, jo tættere stormfuglene flyver, nu da han sejler ud, vil Du endnu være hans råd og hans visdom og hans kraft og hans beskyttelse og — hans løn — det beder jeg —, som han heller ikke begærer mere end Dit nådige velbehag i ham og hans gerning, kun om det ene beder jeg: at Du vil, hvad der engang har været en kirkens tjeners ønske, lade ham i sit liv se Din hellige kristelige kirke, som den har været i tidligere bedre, i sine bedste tider. Amen i Jesu navn.

I øjeblikket, herefter, Du forstår mig, kan jeg kalde Dig — De. Gå hen med denne bøn, hvor Du har Dit bedested, og fortsæt den. Så får Du.

Også om andre ting, — [skrevet?]. — Søn og Du for denne gang.

Din fader *Harms*.

*

Brevet er skrevet til Nic. Joh. E. Nielsen, kort efter at han den 3. juli 1848 af den provisoriske regering i Kiel var blevet udnævnt til generalsuperintendent (biskop) for den tysktalende del af Slesvig. Nielsen har som elev af Harms følt sig i gæld til ham. Han havde været huslærer hos Harms, var præst i Sarau i Holsten 1832-40 og havde hørt til den kreds af ortodokse præster, der samledes i »Barkauer Predigerverein«. Han blev en af de førende for gejstlighedens deltagelse i den slesvig-holstenske bevægelse. Hans udnævnelse til biskop af den provisoriske regering, medens Wrangels tropper holdt Slesvig besat, var således en demonstrativ politisk handling. Det er karakteristisk, at Harms i sit brev kun flygtigt sigter til de vanskeligheder, som Nielsen kan møde på grund af de krigeriske forviklinger (havet og stormfuglene), men iøvrigt udelukkende betragter udnævnelsen ud fra et kirkeligt synspunkt.

Med udtrykket »kar« sigter Harms til et udtryk hos Paulus (2. Tim. 2, 21): i et hus er der »kar til ære« og »kar til vanære«. Menighedsforstanderen bør være ren, for at han kan være et »kar til ære«.

FORKORTELSER

Ausg. Schr.: Claus Harms: *Ausgewählte Schriften und Predigten*. Herausg. von Professor D. Peter Meinhold. I-II. Flensburg. 1955.

Balemann: Utrykte breve til Harms' svigersøn, provst A. F. Balemann i holst. Oldenburg. Landesarchiv Schlesw.-Holst. Gottorp. Abt. 399. Balemann. 3.

- Baumgarten:* Michael Baumgarten: Ein Denkmal für Claus Harms. Braunschweig. 1855.
- Gedächtnisfeier:* Die Gedächtnisfeier für Claus Harms an seinem 100sten Geburtstage 25. Mai 1878. Kiel. 1878.
- Gleiss:* Friedrich Gleiss: Handbuch der Inneren Mission in Schlesw. Holst. Bordesholm. 1917.
- Heinrici:* C. F. G. Heinrici: D. Aug. Twesten, nach Tagebüchern und Briefen. Berlin. 1889.
- Hjelholt:* Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen. I, 1959. II, 1961.
- K. u. S.:* Schlesw.-Holst.-Lauenb. Kirchen- und Schulblatt.
- Lüdemann:* C. Lüdemann: Erinnerung an Claus Harms und seine Zeit. Kiel. 1878.
- Neelsen:* H. F. Neelsen: Dr. Claus Harms als Seelsorger und Freund. Kiel. 1878.
- Neergaard:* N. Neergaard: Under Junigrundloven. I-II. 1892-1916.
- Prov. Ber.:* Schlesw.-Holst.-Lauenb. Provinzialberichte.
- Schr. d. Ver.:* Schriften des Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte.
- Sdrj. Hist.:* Sønderjyllands Historie I-V. 1930-43.
- Sdrj. Arb.:* Sønderjyske Årbøger.
- Springer:* Anton Springer: Friedrich Christoph Dahlmann. I-II. Leipzig. 1870-72.
- Staatsb. Mag.:* Staatsbürgerliches Magazin.
- Studt:* H. H. Studt: Michael Baumgarten. I-II. Kiel. 1891.
- Wintzer:* Friedrich Wintzer: Claus Harms, Predigt und Theologie. Flensburg 1965.
- Zillen:* Claus Harms' Leben in Briefen, herausg. v. Heinrich Zillen. Kiel. 1909.

NOTER og HENVISNINGER

Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse takker jeg for støtte til studier over hertugdømmernes kirkehistorie.

På dansk foreligger en biografi af Claus Harms, skrevet af H. F. Petersen (Kbh. 1928).

En mere alsidig orientering om hertugdømmernes kirkehistorie i den her omhandlede periode giver en artikel i Sønderjyske Årbøger 1969 (s. 131 ff.) af dr. Pontoppidan Thyssen, hvem jeg iøvrigt takker for nyttige vink vedrørende sammenligningen mellem Harms og Grundtvig.

Den ovenfor nævnte dissertation fra universitetet i Göttingen af Fr. Wintzer har givet mig værdifuld orientering i Harms' teologiske tankeverden.

Da Harms' sprog vanskeligt lader sig oversætte, er den tyske grundtekst gengivet i noterne, hvor det skønnedes, at der går rigelig meget tabt i den danske gengivelse.

1. Ausg. Schr. I.
2. Zillen, 3. — Prov. Ber. 1828, 338. — Ausg. Schr. I, 40, anm. 10.
3. Schr. d. Ver. 2, II, 108. — Zillen, 313.
4. Zillen, 4.
5. Wintzer, 15.
6. Lüdemann, 8.
7. Falck: Staatsbürg. Mag. V. 1825, 201.
8. Zeitschr. f. Landeskunde. V. 1874. 51.
9. Zwey Reformationspredigten, gehalten 1818 u. 1819. Schleswig, 1820. 29.
10. Se: »Gedächtnisfeier« 17. — Schillers afhandling i Neue Thalia III. 1793, optrykt i Schillers Werke. XV. udg. af Wendelin v. Maltzahn, s. 168 ff.
11. Ausg. Schr. I. 75 f.
12. Zillen, 8. — Ausg. Schr. I. 79 f. — Werner Elert: Der Kampf um das Christentum. München 1921. 76. — Schlegels sonet, »Die Reden über Religion« (trykt i »Athenaeum«, III, Berlin 1800, 234):
 Es sieht der Musen Freund die offene Pforte
 Des grossen Tempels sich auf Säulen heben,
 Und wo Pilaster ruhn und Kuppeln streben,
 Naht er getrost dem kunstgeweihten Orte.
 Drin tönt Musik dem Frager Zauberworte,
 Dass er geheiligt fühlt unendlich Leben,
 Und muss im schönen Kreise ewig schweben,
 Vergisst der Fragen leicht und armer Worte.
 Doch plötzlich scheint's, als wollten Geister gerne
 Den schon Geweihten höhre Weihe zeigen,
 Getäuscht die Fremden lassen in der Blösse;
 Der Vorhang reisst und die Musik muss schweigen,
 Der Tempel auch verschwand und in der Ferne
 zeigt sich die alte Sphinx in Riesengrösse.
13. Ausg. Schr. I. 81.
14. Zillen, 45 (1/5 1804).
15. Schr. d. Ver. 2. VIII. 440. — Novalis Schriften, herausg. v. Ludwig Tieck und Fr. Schlegel. 1840. 346: »Das Herz scheint gleichsam das religiöse Organ«.
16. Zillen. 15-71.
17. Wintzer. 78.
18. Ausg. Schr. I. 107.
19. Sommerpostille I. 1811. Forordet. »Was heisst mystisch? Ueberlassen wir es daher den Schulen, obs ihnen gelinge, sich über den Begriff des Mystischen zu verständigen, — was offenbar die Worte flieht, in Worte zu fassen und halten. Die Sache selbst aber (Probiren geht über Studiren) wollen wir fordern namenlos am heiligen Ort und fleissig üben im Leben, dass jedes Gotteshaus voll werde von Hörern und Andacht, und der Gläubigen Sinn gross, ihre Thaten edel, die Herzen weit und die Sitten milde werden!«
20. Ausg. Schr. I. 392. — Harms fandt grund til »einige rationalistische Fettefedern auszuziehen« (Lüdemann 25.). I 1836 skriver Harms i forordet til 5. udgave, at forfatteren står i et ejendommeligt forhold til prædikenerne, »es sind noch seine und sind seine auch nicht mehr«.

21. Vermischte Aufsätze publicistischen Inhalts. Friedrichstadt. 1816. Forordet. — Prædikenen er trykt i *Ausg. Schr. II.* 287.
22. Forordet til 3. udg. af Winterpostille, 1816.
23. Das Göttliche in der Vergebung. Was einem Priester obliege. Zwey Predigten. Kiel. 1817.
24. Springer I, 228.
25. Fr. Brockhaus: Nikolaus Falck. Kiel. 1884. 13. — Kieler Blätter. I. 1815. 94.
26. Heinrici. 303.
27. Johann Gottfr. v. Herders sämmtl. Werke. Zur Religion u. Theologie. 15. Teil. 1830. An Prediger. Zwölf Provinzialblätter 1774. 157 ff.
28. Pastoraltheologien, *Ausg. Schr. II.* 22, 106, 108. — Winterpostille, 1808, forordet. — Tiltrædelsesprædikenen, »Was einem Priester obliege« er trykt i *Ausg. Schr. II.* 301.
29. *Ausg. Schr. I.* 131.
30. Fr. Perthes' *Leben*, II, 1851. 324. — *Schr. d. Ver. 2. VIII.* 572.
31. Heinrici. 305. (20/4 1817).
32. H. Mulert i *Schr. d. Ver. 2. IV.* 557 ff.
33. Wintzer. 26 ff.
34. De voldsomme verdensbegivenheder havde i det hele rystet oplysningstidens lyse tro på menneskeslægtens fortsatte forædling, som den f. eks. var kommet til udtryk ved århundredskiftet:
 »Vernunft! Mit dir kommt Segen
 uns auch auf öden Wegen«.
 (Johann Otto Thiess: »Die Feier des neuen Jahrhunderts«. Altona 1801). Fornuftdyrkelsen blev afløst af »Ehrfurcht vor den grossen geschichtlichen Mächten« (Meincke).
35. I 1810 havde Harms endnu ment, at »man soll sich durch kein symbolisches Buch den Mund stopfen lassen«. (Jvfr. Herder: »Kein Mensch in der Welt verlangt, dass symbolische Bücher Norm des Denkens und des Glaubens seyen ... [Ihr] sollt die Konfessionen im Geiste ihrer Zeit fühlen, und wenn ihr des Glaubensgrundes, des Sinnes und Glaubens seydt, als Luthers eurer Zeit, sie anwenden, wenn ihr von der Konfession seyn wollt ... Schlechter Soldat, der eine Siegesstandarte wegwirft und will einer Kinderklapper folgen«. (An Prediger 245 f.)) Men i 1813 hævder Harms — måske under indflydelse fra Nic. Falck —, at vi ikke blot har fået bibelen givet, men også har fået de symbolske bøger at holde os til. (Zillen. 142. 132).
- 35a. Heinrici. 305. (20/4 1817).
36. Jubelpredigten. Zwey Reformationspredigten. Kiel 1817.
37. Die Bibel ... nach der Uebersetzung Luthers unter Zustimmung des Herrn Generalsuperintendenten Adler bearbeitet und herausgegeben von Nicolaus Funk. Mit Königlichem Allerhöchstem Privilegium. Altona 1815. Rom. 1. 17 forklares heri således: »Denn diese Lehre macht uns die Gesinnung (das gesammte innere und äussere Leben) bekannt, wodurch wir Gott allein wohlgefallen, und welche der Gläubige (der Christ) blos durch seinen Glauben (durch thätiges Christenthum) sich erwirbt, womit auch jene Schriftstelle übereinstimmt: Der Gute wird beglückt durch seinen Glauben. Hab. 2. 4. Rom. 3. 28 forklares: »So schliessen wir denn, dass der Mensch Gott wohlgefällig werde, nicht durch das Judenthum, sondern durch das Christenthum«. — Om Nic. Funk: *Prov. Ber.* 1817. 116.
38. Trykt i *Ausg. Schr. I.* 209.
39. Pastoraltheologie. 2. Aufl. 1837, III. 71. 59. — *Ausg. Schr. I.* 80.

40. Zillen. 8. (1828-29).
41. »Vollzieht den Akt ja nicht über Luthers Gebein! Es wird lebendig davon und dann-weh euch!« (these 75).
42. Zillen. 146. (28/5 1818).
43. Springer I. 227.
44. Ausg. Schr. I. 226 ff.
45. Zillen 157.
46. Ausg. Schr. I. 122 f.
47. Om hele sagen se: E. Feddersen i Schr. d. Ver. 2. VIII. 462 ff.
48. Springer. I. 227.
49. Mau i Schlesw.-Holst. Kirchenblatt 1902. 35.
50. Zillen 323, 326. 347.
51. Zillen. 238. 262. — Ausg. Schr. I. 128. — Baumgarten 10.
52. Rudolph Schleiden: Jugenderinnerungen eines Schleswig-Holsteiners. 1886. 178 f. — Schr. d. Ver. 2. I. 2. Heft 45.
53. J. Dorner: Blätter der Erinnerung an das Jubiläum von Cl. Harms. Kiel. 1842. — Schr. d. Ver. 2. XXII. (1966). 145.
54. Zillen 310 (10/3 1835): »ich habe oder sage richtiger, mirabeauisch, ich bin auch eine Macht, puissance, und meine Wirksamkeit ist doch grösser als die beider Superintendenten«.
55. Schr. d. Ver. 2. III. 381. — »Ein rechter geistiger Funkenschläger ist er ja von je her gewesen, der liebe Mann«.
56. Ernst Michelsen i Gleiss. 382.
57. Ernst Michelsen i Schr. d. Ver. 2. VIII. 1928. 433.
58. Ausg. Schr. I. 128.
59. Wintzer. 28. — jvfr. »Diese Predigt ergeht, wenn es reformatorische Zeit ist« (these 5).
60. Zwey Reformationspredigten. 1817. 48.
61. Udtrykket er Lüdemanns i »Erinnerung an Claus Harms«.
62. »Christ. Aug. Deckers Herzens-Gefühle und zufällige Gedanken«. 1822. (Se Ribe Stifts Aarbog 1951. 85 ff.)
63. Zillen. 318.
64. Pastoraltheologie. 2. Aufl. 1837. I. 88. — Schr. d. Ver. 2. II. 106.
65. De to katekismer: Das Christenthum, der Jugend in einem kleinen Katechismus vorgestellt und gepriesen. 1809. — Die Religion der Christen, in einem Katechismus aufs neue gelehret. 1814. — Se iøvnr.: Zillen 83 (18/10 1809). — Adlers brev i Schr. d. Ver. 2. VII. 99. (7/8 1809).
66. Harms' tale trykt i Harms' Vermischte Aufsätze. 1853. 21. (Endnu ligger Deres hånd på ploven, »sie ist eine gute Hand, eine Vertrauen habende; es fehle Ihnen das himmlische Licht nimmer, zu sehen wohin, und die Weisheit von Oben sammt der Kraft ... darauf lassen Sie Sich, wie Sie thun, der Aeltere von dem Jüngerer segnen!«). — K. u. S. 1881. 53 f.
67. Wintzer 107.
68. Zwey Reformationspredigten. 1817. 42. — Abschied von der Gemeinde Kiel. 1849. 16. — Kirken står på den bortvæltede sten foran Jesu grav. »Begebenheiten sind Steine, die liegen fest. Jener Stein und jene Begebenheit waren sehr gross. Mit Worten spielet der Wind«.
69. Brev af 23/7 1818 til toldkontrollør H. W. Hansen. Breve fra og til Grundtvig. I. 1924. 486 ff. — Jvfr. Grundtvigs Udvalgte Skrifter v. Begtrup. III. 530 f.
70. Zillen 124. (14/2 1813).

71. Predigt zur Jubelfeier wegen der ... Confession. 1830. 28 f. — Ausg. Schr. II. 334. 329.
72. Reelt går Harms altså så vidt, at bekendelsen har fortrængt skriften fra førstepladsen. Harms er den første repræsentant for en Lutherdom, der bevidst gør bekendelsesskrifterne til grundlag for det teologiske arbejde. (Wintzer 59. 62.).
73. Zwey Reformationspredigten. 1817. 46 ff.
74. Eine Predigt am Tage der Krönung und Salbung des Königs. 1840. 7. — Wintzer 157. Not. 109. — Predigt zur Jubelfeier wegen der ... Confession. 1830. 29.
75. Unsere lutherische Kirche. 1844. 12. — Zillen 220 ff. — Pastoraltheologie. 2. Aufl. 1837. II. 298.
76. »Des alten Kieler Löwen Harms' Wort bleibt wahr: was nicht ausschliesst, das schliesst auch nicht ein«, skriver professor A. I. Dorner til professor Martensen. (Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner I. 1888. 171. (17/10 1845)).
77. Pastoraltheologie. 2. Aufl. 1837. II. 216 f.
78. Hist. Månedsskrift. IV. 1885. 365. — Breve fra og til Grundtvig II. 181. — Grundtvigs Englandsbreve til hans Hustru. 1920. 74, 77.
79. Kirke-Spejl. Grundtvigs Udv. Skrifter v. Begtrup. X. 345.
80. H. L. Martensen: Af mit Levnet. II. 1883. 23.
81. Ny kgl. saml. 2312. 4°.
82. Zillen. 216. 318.
83. Christus ... Dreissig Predigten ... herausg. von Carl Wilhelm Brodersen. Itzehoe. 1842.
84. Kirche, Recht und Theologie, herausg. von W. Göbell. I. 1967. 249.
85. Baumgarten. 14. — Det pågældende sted lyder: »Mit ihm bin ich erst Mensch geworden; Das Schicksal wird verklärt durch ihn«. »Musenalmanach für das Jahr 1802«. — Wintzer. 82.
86. Winterpostille. 1808. 285.
87. Predigt bei der Eröffnung der Landesversammlung ... am 15. August 1848. Kiel 1848.
88. Forskellen mellem Grundtvig og Harms bunder i forskellig problemstilling. Grundtvig frigør sig fra »den gnostiske pilgrimstanke, der på kødelig (selvisk) måde drejer sig om sjælens frelse« og ikke binder mennesket til menneskelivets virkelighed. (Kaj Thaning: Menneske først —. 1963. 627). For Harms drejer det sig om, at den kristne ved sin indre afstand fra verden vinder fuld frihed til at handle i verden. Han vender sig altså ikke fra menneskelivets virkelighed. »Wirkliche Christen waren für ihn auch immer »menschlich«. Han var mistænksom overfor en ensidig koncentration om et rent åndeligt liv, fordi man derved let glemmer omsorgen for sine medmennesker. Han var folkeligt og politisk virksom. Derom vidner hans »Gnomon« og de to samlinger »Vermischte Aufsätze«. Han hævdede: »Eine Religion ohne alle Politik ist eine Religion ohne alle Popularität — für den Staat wie für die Kirche verderblich«. (Wintzer 82. — Forord til Winterpostille, 1816).
89. Dansk Kirketidende 1854. Nr. 1.
90. Sdrj. Årb. 1967. 214.
91. Schr. d. Ver. 2. I. 3. hft. 129 f. »Recht ist ja Religion und Religion ist ja Recht«.
92. Kieler Correspondenz-Blatt. 22/7 1840.

93. Om de herhenhørende grundtvigske ideer se særlig Grundtvigs Udv. Skrifter v. Begtrup. IX. 80-96, og Kaj Thaning: Menneske først —. 1963, især s. 609-43. — Jvfr. Harms' bemærkning til Flor 1842: »Ich kann Ihren Ideen von der Muttersprache kaum mehr folgen; früher bestritt ich das; aber ich kann Ihnen nicht widersprechen, und wir bleiben stets Freunde, wie es Ihnen auch sonst in Kiel geht«. (P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. IV. 1916. 344).
94. Winterpostille. 1808. Forordet.
95. Zillen 327 (19/12 1836). 225 (Decbr. 1823). »Ich habe so manche Gnadenstunde jetzt und Heimsuchung dessen, der unser Heil ist, froher, freudiger Art, bis zum Entzücken, dass ich auf die Knie mich warf vorige Woche«.
96. Von den gemeinschaftlichen Erbauungen in den Häusern. Altona. 1824. VI.
97. Die Religion der Christen, in einem Katechismus aufs neue gelehret. 1814. Forordet.
98. »Mit Zungen reden«. Udtrykket er titlen på et foredrag (trykt i Vermischte Aufsätze. 1853. 344. og i Ausg. Schr. II. 386.), som Harms holdt i »Der Barkauer Predigerverein«, oprettet 1824 på foranledning af præsterne Hensler i Barkau, Mau i Schönberg og Harms. Den bestod kun af 13-14 medlemmer, alle ortodokse. Man mødtes årligt mandag efter pinse og drøftede afhandlinger af medlemmerne. (Ausg. Schr. I. 175).
99. Udtrykket stammer fra Novalis: Prædikenen »ist ein Bruchstück der Bibel und zwar des kanonischen Teils der Bibel, ist eine Inspirationswirkung«. (Novalis' Schriften, herausg. v. Ludwig Tieck und Fr. Schlegel. II. Berlin 1815. 267).
100. Christologiske Predigten. 1821. 101. I disse prædikener mener Harms at have »mein Selbst am meisten hinausgearbeitet«.
101. Christologiske Predigten. 1821. 147 f. 128 ff. — Wintzer 40.
102. Christus ... Dreissig Predigten ... herausg. von Carl Wilhelm Brodersen. Itzehoe. 1842. 40.
103. Neelsen. 5.
104. Zillen. 222. (12/12 1823).
105. Grundtvigs Sangværk. V. 263. 267. — Grundtvigs Udv. Skr. v. Begtrup. IV. 676. IX. 445 f.
106. Højskolebladet. 1884. II. 679 ff.
107. Højskolebladet. 1883. 377.
108. Baumgarten. 17.
109. Neelsen. 2.
110. Abschied von der Gemeinde Kiel. 1849. 16. — Neelsen. 5. — Pastoraltheologie. 2. Aufl. 1837. II. 31.
111. Abschied von der Gemeinde Kiel. 1849. 16.
112. Von den gemeinschaftlichen Erbauungen in den Häusern. Altona. 1824. VI.
113. Ausg. Schr. I. 97. 158.
114. Pastoraltheologie. 2. Aufl. 1837. III. 80 f. »Immer zuerst in uns selbst gehen«.
115. Gleiss. 381.
116. Sdrj. Årb. 1967. 212 f.
117. Schr. d. Ver. 2. VIII. 1928. 585.
118. Christologiske Predigten. Kiel 1821. 389. — Forord til Winterpostille. 1816.
119. Ausg. Schr. I. 173 f.
120. Ausg. Schr. I. 77. 156.
121. »Das Recht schwebt mir höher, und brauche ich das Recht, so muss es von

- einer Höhe herabkommen, nicht aus der niederen Atmosphäre, aus dem Brodem, in welchem ich mit meiner Partei stehe, herausdunsten«. (Ausz. Schr. I. 77). »Zwischen Regenten und Regierten gibt es kein Drittes. Alle Verfassung, Konstitution ist ein vermeintes Dritte. Kein Regiment ist so teuer als Volksregiment; nirgends ist weniger Freiheit, als wo ein freies Volk die Gesetze macht. Die Stimmenmehrheit, die Majorität ist eine Despotin, so unvernünftig, so launisch, so grausam unter Umständen, als weder Zar noch Sultan sind. Verfassungen werden heute beschworen und morgen beschoren. Kein Landmann, kein Handwerker, kein Schullehrer, kein Prediger kommt aus der Landesversammlung als ein ebenso guter Landmann, Handwerker, Schullehrer und Prediger heraus, als er hineingekommen ist«. (Ausz. Schr. I. 174).
122. Ausg. Schr. I. 98.
123. Ausg. Schr. I. 156.
124. Ausg. Schr. I. 157.
125. Schr. d. Ver. 2. VIII. 580.
126. Zillen. 170. (Febr. 1820).
127. Ausg. Schr. I. 174.
128. Ny kgl. saml. 2312. 4°.
129. Eine Predigt am Tage der Krönung und Salbung. Kiel. 1840. — Des Volks Trauer und Trost. Kiel. 1840. »Er kennt die neue Zeit, das glaub' ich, er liebt die neue Zeit, (beides ist von ihm gesagt), das Letzte glaub' ich nicht«.
130. Des Volks Trauer und Trost. Kiel. 1840. »Dänen und Deutsche waren seine Kinder beyde, er unser beyder Vater. Zwey Kammern Eyn Herz, zwey Völker Eine Liebe. Sein Heimgang ist die Trauer des ganzen Volks, kürzer gesprochen, des Volks«.
131. Heibergs artikel i det betydeligste slesvig-holst. presseorgan Kieler Correspondenz-Blatt 11/7 og 15/7 1840. Harms' svar sst. 22/7 1840.
132. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. II. 1911. 153. — IV. 1916. 145. 147. — »Dannevirke« 25/7 1840. — Harms' brev: Ny kgl. saml. 1763. Fol.
133. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede. IV. 1916. 343. 346. 351. Itzehoer Wochenblatt 25/11 1842.
134. Ausg. Schr. I. 137. — Zillen 280 f. (»Die leidigen politischen Bewegungen«).
135. Wintzer. 165. not. 21.
136. Historisk Tidsskrift. 3. V. 1866-67. 217 ff. — Allg. deutsche Biographie. 28. 1889. 338. (Aug. Sach.)
137. Der 16. Artikel der Augsburgischen Confession. Kiel 1846. (Også trykt i: Die Augsburgische Confession. Kiel. 1847).
138. Det ligger allerede i valget af salmen før prædikenen: nr. 817, vers 1-7, i den af den daværende prokansler ved Kiels universitet, professor J. A. Cramer, i 1780 udgivne »Allegemeine Gesangbuch« (trykt i Altona). I denne salme lyder vers 1:
- Wer gehorcht, der thus mit Lust;
Jeder Bürger, sich bewusst,
Dass er nicht regieren kann,
Sey ein guter Unterthan!
- og vers 7:
- Selbstbeherrschung ist so schwer.
Irrt dein Herrscher; strauchelt er:
So verdamm ihn nicht, und sprich:
Er ist auch ein Mensch, wie ich!

- Ikke underligt, at Harms begynder sin prædiken med at spørge, om mon valget af denne salme har været alle tilhørerne tilpas — og netop på denne tid.
139. »die uns nirgends lehrlos und rathlos lassende Confession«.
140. Om disse slesvig-holstenske demonstrationer se: Neergaard. I. 77 ff.
141. »ja, ein offener Weg, wenn nicht, wenn nicht ohne Sünde getragen, gethan werden kann«.
142. »Höre man dieses Wort. Es will vornehmlich in dieser Zeit, in diesen Tagen gehört werden. Gesprochen ist es«.
143. Zillen 383 (18/8 1846).
144. Ausg. Schr. I. 176.
145. Schr. d. Ver. 2. III. 365.
146. »nur Ein Fall ist ausgenommen, die Sünde. Lass Gott die jedermann klar sehen! Wer aber sie nicht siehet und widerstrebet doch, der tut Sünde!«.
147. Rudolph Schleiden: Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners. II. 1890. 182.
148. Sdrj. Hist. IV. 339.
149. »ein bestimmtes Widersprechen«. Zillen 390. (16/6 1847).
150. »Majestät, es waren ehrliche Männer«. Sdrj. Hist. IV. 328. — Provst Th. N. F. Hansen, Kiel, i »Gedächtnisfeier«. 31.
151. Zillen 388. »Ich sitze sozusagen zwischen 2 Stühlen jetzt, zwischen den Königlichen und den Volkischen«.
152. Trauerpredigt am 26. Februar 1848. Kiel. 1848.
153. »der Tragbalken des Throns«.
154. Neergaard. I. 99.
155. Sdrj. Hist. IV. 347 f.
156. Schr. d. Ver. 2. I. Heft 3. 131 f. (15/7 1850). Harms skriver, at han er blevet »ein Monarchist und zwar ein absoluter, d. h. der für die absolute Monarchie ist, wie Dänemark und die Herzogthümer einen solchen Herrscher, der absolut regierte, wenigstens in facto auch die Herzogthümer, gehabt haben, und finde hierin das Heil eines Volkes, ... und was ich geworden bin, das bin ich geblieben bis diesen Tag«.
157. Baumgarten. 12. Harms beder om bedre rådgivere for landsfyrsten og om, at bruddet må heles.
- »Ein König dort, ein Herzog hier,
Dann bleibet er, dann bleiben wir
Treu nach wie vor«.
158. Ueber ein Kleines und aber ueber ein Kleines. Kiel. 1848.
159. Neergaard. I. 138.
160. Hjelholt. I. 112 ff.
161. Schleswig-Holsteinisches Wochenblatt, nr. 1. 9/6 1848. — Kieler Correspondenz-Blatt 15/6 1848.
162. Schleswig-Holsteinisches Wochenblatt 23/6 og 27/6 1848. Optrykt i Cl. Harms: Vermischte Aufsätze. Kiel 1853. 172.
163. Predigt bei der Eröffnung der Landesversammlung ... am 15. August 1848. Kiel. 1848.
164. Hjelholt. I. 131.
165. Man bør være frigtort, så man ikke tager »sein Hausich« med ind i salen. Harms har i den trykte udgave af prædikenen ladet aftrykke det vers af indledningssalmen (nr. 742 i Cramers salmebog), der udtrykker hans egentlige anliggende overfor den stejle forsamling: »Gieb mir Verstand aus deiner Höh'; Auf dass ich nie aus Stolz besteh' Auf Meinen eig'nen Willen! Sey du mein Rath, mein Freund, und lass Mich, was du willst, erfüllen!«.

166. Hjelholt. I. 64. 119.
 167. »Da sind wir denn aus unsern Gedanken und Sorgen heraus versetzt, Gott sei Dank! Mit dänischen Augen mich und mein Verhalten angesehen ist mir recht im Wortsinne eine Amnestie zu Theil geworden«. Baemann. (Brevet har med anden hånd fået påført datoen 16/12 1848).
 168. Abschied von der Gemeinde Kiel und von der Propstei Kiel. Kiel. 1849.
 169. »Wenn aber die Geistlichkeit auch in corpore durch Gesamtterklärungen wider die Landesverwaltung aufgetreten ist, so zu sprechen Fronte wider sie gemacht hat, das ist gethan, wie ich es nicht gut heisse; indes bescheide ich mich, ich kann irren, was diesen letzten Punkt betrifft, das Auftreten in corpore«. Brev til pastor Mallet i Bremen. 15/7 1850. Schr. d. Ver. 2. I. Heft 3. 131-32.
 170. Hjelholt. II. 115.
 171. Schr. d. Ver. 2. I. Heft 3. 129 ff.
 172. Schr. d. Ver. 2. I. Heft 3. 132 (aftrykt efter koncept). Da brevet er særlig karakteristisk for Harms' ejendommelige stil, skal det her gengives i sin helhed:

Ew. Königliche Majestät.

Nach einer alten Lehre habe ich gethan, bevor ich dies thue. Die Lehre heisst: Wenn Du mit einem Menschen in einer wichtigen Sache sprechen willst, so spreche zuerst mit Gott. So hat eine Jüdin gethan, Esther, als sie dem König Artaxerxes eine Vorstellung machen wollte, so hat ein christlicher Prediger in Holstein, Claus Harms, gethan, indem er sich jetzt einem christlichen Könige naht und erwartet, derselbige werde sagen: Tritt herzu!

Meine Vorstellung ist die gegenwärtige traurige Lage, darin sich die Herzogthümer Schleswig und Holstein befinden, eine Lage, die mit jedem Tage schreckhafter wird, die jeden Tag in Anarchie umschlagen kann, wenn nicht bald etwas geschieht. Eine Proclamation Sr. Majestät, des Königs von Dänemark, in welcher die Schleswiger offenbar als Rebellen angesehen werden; ein Verfahren der neuen Landesverwaltung, das offenbar die Schleswiger zum Widerstande reizen muss, zu einem passiven, auf den unausbleiblich ein activer folgt; eine schon gegebene Erklärung fast aller Geistlichen im Herzogthum Schleswig, jene königliche Proclamation nicht publiciren zu können: dies und anderes mehr ruft Gewaltthaten herbei, und Preussen und Schweden einerseits, Schleswiger und Holsteiner anderseits werden sich schiessen und spiessen. Freilich wir, ein schwaches Volk, werden ja leicht zusammengeschossen.

Ew. Königliche Majestät, wir sind keine Rebellen; werden wir auch als solche da und dort angesehen, behandelt sogar, so hat doch ganz Deutschland, so hat Preussen insonderheit und sein Monarch uns nicht dafür gehalten, im vorigen Jahre nicht, und bis diesen Tag möchte nicht aufzuweisen sein, dass die Schleswig-Holsteiner geworden wären, was sie nicht waren, als die deutschen Truppen auf ihrer Fürsten Befehl uns zur Hülfe in's Land kamen.

Schleswig wird jetzt von einer Commission verwaltet, die zu einem Theil von derjenigen Nation ernannt worden, die zur Zeit eine Feindin der Herzogthümer ist. Sie sind gekommen und kommen noch, um ein neues Regierungspersonal zu bilden, die, wenn sie auch geborene Schleswiger und Holsteiner sind, doch dänisch gesinnte sind und müssen letzteres in solchem Dienst täglich noch mehr werden. Das, meine ich, kann nicht

angehen. Schleswig gehört nicht zu Deutschland. Mit Deutschland es zu verbinden, das ist ein böses Ding voriges Jahr gewesen und hätte nicht geschehen sollen. Allein es ist auch kein dänisches Land, auch in seinem nördlichsten Dorf nicht, oder Recht bleibt nicht Recht mehr.

Recht? oder sollte ein Prediger das Sprechen vom Recht Anderen überlassen, er aber von Religion sprechen? Ew. Majestät, Recht ist ja Religion und Religion ist ja Recht. So hat ein Prediger sich unterfangen, zu schreiben, der wahrlich nächst auf Gott sein Vertrauen in der Landesnoth auf Ew. Majestät setzt. Gott hat mich aus dem Amte geführt, indem er mir das Gesicht vor einem Jahr genommen hat, lässet mich aber noch wirken, wie ich's vermag, bis auch mein Geist erlöscht, wie meine Augen erloschen sind, und ich thue Gegenwärtiges, weil ich es nicht habe unterlassen können, rufe, nachdem es geschrieben (dictiert) ist, den Herzenslenker im Himmel an, dass derselbige das Herz Ew. Majestät wolle lenken zum Heil der Herzogthümer und der Kirche in denselben.

Sie haben seit Jahren mich viel beschäftigt in meinen Gedanken und in meinem Gemüthe.

Alter Stil, frische Wahrheit.
Ihr Fürbitter bei Gott
Harms.

173. Balemann 23/1 1851.
174. Balemann 23/2 1851.
175. Lüdemann 30.
176. Schr. d. Ver. 2. I. Heft 3. 84.
177. Balemann 8/7 1851.
178. Zillen 398 (30/12 51). 401 (29/6 52).
179. Studt I. 132.
180. Senere udgivet i »Bibliothek theologischer Klassiker«, Gotha 1888 og i Ausg. Schr. I.
181. Balemann, udateret.
182. Studt II. 8.
183. Ausg. Schr. I. 199.
184. Vermischte Aufsätze, 1853. 178.
185. Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmål 1850-53. 1968. 253. — Jvfr. Neergaard I. 453.
186. Hermann Hagenah: Revolution und Legitimität in der Geschichte der Erhebung Schleswig-Holsteins. Kiel 1916. 99.
187. Studt I. 131.
188. K. u. S. 1894. 3. Wurmb skriver videre: »Die Art Baumgartens die zeitgeschichtlichen Ereignisse ins Licht der Ewigkeit zu stellen und die einzelnen politischen Fragen, indem er sie zu prinzipiellen stempelte, zu Entscheidungsfragen für das Reich Gottes zu machen, hatte etwas Fanszierendes, so lange diese Methode noch neu war und nicht durch zu häufige Anwendung auf alle möglichen, zuletzt auch rein persönliche Fragen an Ueberzeugungskraft verloren und man noch nicht den darin verborgenen Kunstgriff, was für die Geschichte des mit besonderer göttlicher Mission begnadigten Volkes Israel galt, ohne Weiteres auf die Lage eines kleinen deutschen Volksstammes zu übertragen, entdeckt hatte«.
189. Aus dem Briefwechsel Friedrich Münters, herausg. v. Øjvind Andreasen. I. Kbh. Leipzig. 1944. 92. (30/12 1817).